

Рава-Руська

Життя
та загибель
єврейської
громади

Міжнародний проєкт «Мережа пам'яті»
Фонд «Меморіал убитим євреям Європи»
Український центр вивчення історії Голокосту

РАВА-РУСЬКА
Життя та загибель
єврейської громади

Київ
2023

УДК 94:341.485(=411.16)(477.83)

Рава-Руська: життя та загибель єврейської громади / Петро Долганов. — Київ : Український центр вивчення історії Голокосту, 2023. — 94 с.

Євреї мешкали в Раві-Руській майже від моменту заснування цього населеного пункту. Також тут жили чисельні українська і польська громади. Упродовж століття співіснування трьох великих етнічних груп у містечку формувався особливий мультикультурний простір. Ця публікація розповідає про основні етапи історії Голокосту в Раві-Руській, зокрема вбивство більшості місцевого єврейського населення під час Другої світової війни, виживання вцілілих євреїв і вшанування пам'яті загиблих.

Видання розраховано на істориків, краєзнавців, учителів, учнів та усіх, хто цікавиться історією України, рідного краю, Другої світової війни й етнічних меншин України.

Auswärtiges Amt

Здійснено в рамках проекту «Мережа пам'яті» за підтримки Міністерства закордонних справ Німеччини. Ця публікація не є відображенням офіційної позиції спонсорів проекту.

Автор
Петро Долганов

Наукова редакторка
д-р Світлана Бурмістр

© Петро Долганов, 2023
© Міжнародний проект
«Мережа пам'яті», 2023
© Фонд «Меморіал убитим
євреям Європи», 2023
© Український центр вивчення
історії Голокосту, 2023

ЗМІСТ

Переднє слово	5
Ранньомодерна історія Рави-Руської	10
Єврейська громада Рави-Руської у міжвоєнний період	11
Початок Другої світової війни. Встановлення радянського режиму.....	16
Німецько-радянська війна і Голокост	21
Дилеми (не)євакуації.....	21
Рава-Руська під військовою окупаційною адміністрацією	23
Під владою цивільної окупаційної адміністрації	25
Створення табору смерті в Белжеці	28
Операція «Райнгард» і початок депортацій у Раві-Руській	29
Створення гетто в Раві-Руській.....	31
Ліквідація гетто в Раві-Руській	34
Убивство останніх євреїв у Раві-Руській.....	35

Стратегії виживання вцілілих	36
Переховування на території гетто і в довколишніх лісах	36
Переховування в сусідів-християн.....	37
Спроби інтегруватися до партизанських загонів.....	39
Приховування ідентичності	41
Повоєнне життя і меморіалізація	44
Траєкторії доль уцілілих євреїв	44
Покарання винуватців	46
Пам'ять про Голокост	47
Ілюстрації/ Illustrations	51
Summary	83

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Місія україно-німецького проекту «Мережа пам'яті», що розпочався 2020 року, — вшанування та захист місць пам'яті через розвиток мережі місцевих ініціатив, які здатні самостійно та системно повертати історію Голокосту і геноциду ромів у локальну культуру пам'яті. Працюючи в рамках зобов'язання Федеративної Республіки Німеччина гідно вшановувати пам'ять усіх жертв націонал-соціалізму і в рамках підтримки від Міністерства закордонних справ Німеччини, ми розробляємо та втілюємо нові інструменти дослідження та захисту місць масових поховань, допомагаємо зберігати й робити видимою місцеву культурну спадщину євреїв і ромів, зокрема через дослідницьку та просвітницьку діяльність.

Близько 1,5 мільйона євреїв було вбито на території України під час німецької окупації. Понад мільйон із них розстріляли підрозділи вермахту, СС і поліції за участю місцевих спільників у віддалених ярах, лісах, посеред полів, у колишніх танкових окопах, піщаних кар'єрах або в спеціально викопаних для цього ямах. Цілі єврейські громади було знищено, часто за декілька днів. Близько 2 тисяч масових поховань убитих євреїв є відображенням наслідків Голокосту в Україні. Масові вбивства євреїв супроводжувалися знищенням культурної спадщини, спробою стерти сліди й пам'ять про колись велелюдні громади й навіть найменші поселення.

За часів німецької окупації України було вбито більшість українських ромів — понад 12 тисяч дітей, жінок і чоловіків. Окрім того, в румунській окупаційній зоні «Трансністрія» між річками Дністер і Південний Буг загинули понад 11 тисяч із приблизно 25 тисяч ромів, депортованих із теренів Румунії та анексованих нею територій. Жертвами нацистської політики винищення стали також пацієнти психіатричних

закладів, військовополонені та справжні й гадані противники окупаційного режиму.

Сьогодні майже в кожному населеному пункті України є один або більше меморіалів жертвам Другої світової війни. Інколи ці споруди розташовані саме на місцях насильства та масових поховань, інколи — на символічних місцях. Деякі з меморіалів було побудовано в перші десятиліття після закінчення війни, деякі — після 1990-х років, у незалежній Україні. Безумовно, також є місця насильства, які не позначено, відомі лише кільком людям або забуті. З кожним таким місцем пов'язані дуже конкретні людські долі та історії, які треба зберегти, якщо це ще можливо.

Проект «Мережа пам'яті» повертає ці історії й документує багатогранне й мультикультурне минуле України. У фокусі нашої роботи не тільки події Другої світової війни й Голокосту, а й спільне життя різних громад до війни, політика пам'яті й форми меморіалізації після війни. Серед багатьох важливих моментів для нашої історичної й освітньої діяльності — чітка ідентифікація окремих груп жертв націонал-соціалістів та їхніх спільників, повернення імен загиблих і тих, хто залишився живим, їхніх особистих історій, відображення досвіду очевидців подій, передавання історій зради й порятунку, встановлення осіб злочинців і обставин злочину. Для цього проект шукає та опрацьовує першоджерела, спогади та інші документи з українських і закордонних архівів. Спільна україно-німецька робоча група істориків залучає весь доступний масив джерел різними мовами, щоб провести поглиблені дослідження щодо деяких громад — учасниць проекту.

Дослідження місць розташування масових поховань, документація місць культурної спадщини й взаємодія з меморіальним простором — це також важливі аспекти проекту. Місця пам'яті мають для суспільства велике значення як місця злочинів і масового насильства, як місця поховання жертв німецьких окупантів та їхніх спільників, як місця постійної трансформації пам'яті та як місця забуття. Проект підтримує та реалізує дії, спрямовані на розвиток і облашту-

вання гідних місць скорботи, пам'яті та інформації про знищені єврейські й ромські громади.

Історія і пам'ять мають повернутися до громад, а не залишатися у вузьких колах істориків. Це видання є внеском у популяризацію місцевої історії, удоступнення її для місцевої громади й широкого кола зацікавлених осіб. Маємо надію, що згодом ці напрацювання перетворяться на матеріали краєзнавчих музеїв, інформаційні таблиці, опубліковані першоджерела та сприятимуть появі нових праць.

Ця публікація є частиною серії досліджень проекту «Мережа пам'яті», здійснених і виданих у 2022–2023 роках, під час повномасштабного вторгнення Росії в Україну. Ці дослідження висвітлюють як місцеві особливості, так і спільні риси Голокосту в різних українських громадах – учасницях проекту. В ситуації війни такі розвідки є надзвичайно важливими, адже російська агресія спрямована не лише проти громадян України, а й проти української історії, культури та пам'яті; вона загрожує важливій комеморативній і дослідницькій діяльності багатьох українських ініціатив, істориків, громадських організацій, локальних і національних музеїв та архівів.

Тож пропонуємо ознайомитися і всіляко заохочуємо використовувати зібрані матеріали для дослідницької, музейної, просвітницької діяльності та вшанування пам'яті жертв.

Про автора

Петро Долганов – історик, кандидат історичних наук, дослідник історії міжетнічних відносин на території західної Волині й східної Галичини у міжвоєнній Польщі та соціальної історії Голокосту на території західної Волині. До сфери його наукових інтересів також належать питання студій політики пам'яті й меморіалізації жертв нацизму в Україні. Петро Долганов є редактором рубрики «Подолання минулого» на сайті Міжнародного інтелектуального часопису «Україна Модерна», а також викладає в Рівненському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти.

Першу робочу версію тексту з історії Голокосту в Раві-Руській підготували Михайло Тяглий і Рей Брандон. Саме вона стала основою для доопрацювання та глибшого осмислення теми.

Автор висловлює щиру вдячність за поради й підказки вчительці історії рава-руського ЗЗСО I–III ступенів № 2 Любові Кремінець.

Дослідження стало можливим завдяки україно-німецькому проекту «Мережа пам'яті», який утілюється Фондацією «Меморіал убитим євреям Європи» (Берлін) у партнерстві з ГО «Український центр вивчення історії Голокосту» (Київ) і ГО «Інша освіта» (Київ) та за фінансування Міністерства закордонних справ Німеччини.

Докладніше про проєкт «Мережа пам'яті»:
<https://netzwerk-erinnerung.de/uk/>

Рава-Руська із 2020 р. є адміністративним центром Рава-Руської територіальної громади Львівського району Львівської області (раніше була частиною Жовківського району). До складу громади входять 46 населених пунктів. Чисельність населення громади на 2023 р. – 25 694 мешканці.

У Раві-Руській проживають близько 8500 осіб.

Місто є великим залізничним вузлом, розташоване за 60 кілометрів від Львова. Євреї мешкали в Раві-Руській майже від моменту заснування цього населеного пункту.

Також тут жили чисельні українська і польська громади. Упродовж століть співіснування трьох великих етнічних груп у містечку формувався особливий мультикультурний простір.

Ця публікація розповідає про життя єврейської громади Рави-Руської, зокрема вбивство більшості єврейського населення під час Другої світової війни, виживання вцілілих євреїв і вшанування пам'яті загиблих.

РАНЬОМОДЕРНА ІСТОРІЯ РАВИ-РУСЬКОЇ

Існує версія про те, що Раву-Руську заснував мазовецький князь Владислав у 1455 р. Проте ці дані досі не підтверджено офіційними джерелами¹. В останніх Раву-Руську вперше згадано в 1604 р., коли вона перебувала у власності шляхетської родини Тщинських². За адміністративно-територіальним поділом у той час містечко входило до складу Белзького воєводства. У Раві-Руській жили українці, поляки, євреї й німці. У 1622 р. населений пункт отримав від короля привілей на щорічне проведення ярмарків, що формально закріпило за Равою-Руською статус містечка. У 1648 р. Рава-Руська на деякий час потрапила у вир подій національно-визвольної війни на чолі з Богданом Хмельницьким. У XVIII ст. містечко належало трьом шляхетським родам: Глоговським, Суходольським і Богушам.

Після Першого поділу Польщі в 1772 р. Рава-Руська стала повітовим центром Жовківського округу Королівства Галичини та Володимирії у складі Габсбурзької монархії (із 1804 р. офіційна назва — Австрійська імперія). Попри належність до складу останньої, Рава-Руська і далі перебувала у власності польських шляхетських родів. Наприкінці XVIII ст. містечком володів шляхтич Глоговський, із 1808 р. — рід Яблонських³.

У 1854, 1862 і 1884 рр. у містечку сталися великі пожежі, які суттєво призупинили його розвиток. У 1887 році через Раву-Руську проклали залізничні гілки Сокаль — Ярослав

¹ Історія міст і сіл Української РСР у двадцяти шести томах. Львівська область. Київ : Харківська книжкова фабрика імені М. В. Фрунзе, 1968. С. 520.

² Рава-Руська. *Енциклопедія історії України*. Інститут Історії України НАН України. URL: <http://surl.li/najvo>

³ Історія міст і сіл Української РСР у двадцяти шести томах. Львівська область. С. 521.

(нині місто Ярослав у Підкарпатському воєводстві у Польщі) і Львів — Белзець (нині с. Белжець у Люблінському воєводстві в Польщі). Це дало поштовх економічному розвитку Рави-Руської і, ймовірно, позначилося на динаміці зростання чисельності населення.

Євреї жили в Раві-Руській від початку заснування цього містечка. Станом на 1812 р. у Раві-Руській було 300 будинків: 103 належали полякам і українцям, а 197 — євреям⁴. У 1880 р. тут мешкали 3878 євреїв (60 % загальної кількості населення), у 1890 р. — 4406 (59 %), у 1900 р. — 5098 (57 %), у 1910 р. — 6112 (57 %).

Із XVIII ст. у Раві-Руській більшість євреїв дотримувалася белзького напрямку в хасидизмі. 1896-го в Раві-Руській за підтримки барона Гірша було засновано школу. Від 1908 р. тут діяв осередок єврейської соціалістичної партії, а з 1910 р. — сіоністська організація. У 1910 році в Раві-Руській відкрили відділення Єврейського народного банку. Основними заняттями євреїв містечка були торгівля й різноманітні ремесла.

У 1914 р. до Рави-Руської прийшла Перша світова війна. У 1914–1915 рр. містечко опинилося під окупацією Російської імперії.

ЄВРЕЙСЬКА ГРОМАДА РАВИ-РУСЬКОЇ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Після розпаду Австро-Угорської імперії в 1918 р. Рава-Руська упродовж 1918–1919 рр. була центром Рава-Руського військового округу у складі Львівської військової області Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). У 1919 р. поблизу містечка відбувалися бої між 1-м корпусом Української

⁴ Там само.

галицької армії та польською армією. Унаслідок поразки української національно-визвольної революції містечко захопила Польща. У 1919–1939 рр. Рава-Руська була адміністративним центром Равського повіту у Львівському воєводстві.

У 1921 р. євреї і поляки становили по 42 % загальної чисельності населення містечка, а українці — 14 %. Згідно з результатами перепису, в 1931 р. у Раві-Руській мешкали 5688 євреїв (51 % усіх жителів)⁵.

У 1920-ті в Раві-Руській існували відділення різних єврейських політичних партій і організацій, школа з викладанням мовою іврит, декілька театральних гуртків і єврейська бібліотека. Попри це чимало дітей євреїв відвідували польську державну школу або ж ходили до івритомовної та польської шкіл водночас. Наприклад, колишні мешканки Рави-Руської Люсі Вілкінс (уроджена Луша Лецтер)⁶ і Ула Шиф (уроджена Саломея Марц)⁷ ходили до польської школи, а Хелене Флаум (уроджена Хая Мілер) відвідувала як польську, так і приватну єврейську школу⁸. Гелена Едель (уроджена Єлена Едель) розповіла, що щовечора після уроків у польській державній школі ходила до єврейської⁹. Завдяки навчання в державній школі єврейські діти часто знаходили друзів серед поляків і українців. *«Більшість моїх друзів були неєвреями... Це були... польські дівчата, які ходили зі мною в державну школу до війни»*, — згадувала Хелене Флаум¹⁰. А от за сло-

⁵ Рава-Русская. Российская Еврейская энциклопедия. URL: <http://www.ruje.ru/index.php/Рава-Русская>

⁶ Lucy Wilkins, Interview 15953. Visual History Archive, USC Shoah Foundation. 4 Parts. Part 1. Транскрипти і переклади українською мовою використаних відеоінтерв'ю Інституту візуальної історії та освіти Фонду Шоа Університету Південної Каліфорнії в США здійснено в межах проекту «Мережа пам'яті» за підтримки Міністерства закордонних справ Німеччини.

⁷ Ula Schief, Interview 06447. Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 5 Parts, Part 1.

⁸ Helena Flaum, Interview 51882. Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 9 Parts, Part 2.

⁹ Helen Edel, Interview 40534. Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 7 Parts, Part 1.

¹⁰ Helena Flaum, Interview 51882, Part 1.

вами Леї Розенцвайг (уроджена Лусія Крамер), у неї «...були й польські подружки, й українські. Після школи відвідували одна одну»¹¹.

Єврейські діти, які відвідували державну школу, зазвичай дуже добре знали польську мову¹², а завдяки дружбі з українськими дітьми вивчали ще й українську. Декотрим євреям Рави-Руської це дуже стане у пригоді згодом, під час нацистської окупації, коли вони рятуватимуться, приховуючи свою ідентичність. Загалом же багатомовність єврейської громади Рави-Руської дуже промовисто охарактеризувала у своїх спогадах Рут Хаскел (уроджена Рут Штрамер): «Моя мати ходила до австрійської школи і вважала німецьку дуже культурною мовою. Тож вона говорила зі мною до п'яти років німецькою. З іншого боку, я жила в Польщі і була польською патріоткою, говорила польською. На той час, як мені виповнилося п'ять років, коли я пішла до школи, я соромилася говорити німецькою, тому що це було непатріотично... З бабусею я говорила на їдиші, а щоп'ятниці вона казала мені: "Припини читати ці неєврейські книжки". І вона читала мені главу з Танаху»¹³.

У побуті єврейські діти розмовляли переважно польською. На думку Хелени Флаум, це врятувало її життя під час нацистської окупації: «У дитинстві я говорила польською, але розуміла їдиш... Але я його не використовувала. Тому що район, де я жила, був християнським. Знаєте, ми були там єдиною єврейською родиною. Саме тому я жива сьогодні, тому що я не говорила їдишем, у мене не було їдишського акценту...»¹⁴.

Надзвичайно популярним у середовищі євреїв Рави-Руської у міжвоєнний період був сіонізм, тому дуже багато молоді вивчали іврит у школі мережі «Тарбут»¹⁵. Окрім

¹¹ Le'ah Rozentsvayg, Interview 34376. Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 6 Parts, Part 1.

¹² Helena Flaum, Interview 51882, Part 1.

¹³ Ruth Haskell, Interview 51302. Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 5 Parts, Part 1.

¹⁴ Helena Flaum, Interview 51882, Part 1.

¹⁵ Le'ah Rozentsvayg, Interview 34376, Part 1.

цього, єврейська молодь відвідувала осередок «Гордонії»¹⁶: «...зустрічі по вечорах у клубі — він був у тому ж будинку, що й івритська школа. Школа була на першому поверсі, а клуб молодіжного руху був в тому ж будинку в підвалі»¹⁷. До «Гордонії», зокрема належали Люсі Вілкінс¹⁸ і Рут Хаскел¹⁹.

Пройнявшись сіоністськими ідеями, частина євреїв Рави-Руської відійшла від ревного виконання ортодоксальних приписів юдаїзму. Однак у міжвоєнний період у містечку однією з найчисельніших залишалася громада хасидів²⁰. «Мій дідусь був, як кажуть у Сполучених Штатах, хасидом з хасидського сектору. Він належав... він був пов'язаний, чи був членом громади рабина. Сам рабин, називав себе з міста, з якого він приїхав, магерівським²¹ рабином. Я виховувався у дуже ортодоксальній атмосфері. Я сам по собі був також як... яким ви зараз бачите з тими бакенбардами, довгими пейсами», — розповів Берні (уроджений Берел) Бергер²².

Ринкову площу Рави-Руської, за спогадами її колишніх мешканців, формували чотири квартали, які будували упродовж століть декілька поколінь. У цих будинках мешкали містяни, а у фасадних частинах розміщувалися магазини: «Кожного понеділка українські селяни з навколишніх сіл приїжджали на площу. У своїх візках з конями вони привозили врожай з їхніх господарств для єврейського населен-

¹⁶ «Гордонія» — сіоністський молодіжний рух, що зародився в 1923 р. у Галичині і базувався на ідеях сіоніста Аарона Давида Гордона. Членів організації навчали основам ведення сільського господарства, готуючи їх до переселення в Палестину для створення держави Ізраїль.

¹⁷ Le'ah Rozentsvayg, Interview 34376, Part 1.

¹⁸ Lucy Wilkins, Interview 15953, Part 1.

¹⁹ Ruth Haskell, Interview 51302, Part 1.

²⁰ Хасидизм — містичне відгалуження юдаїзму, що виникло в Україні в XVIII ст. як опозиція до формальної обрядовості юдаїзму.

²¹ Тобто родом із містечка Магерів неподалік Рави-Руської, нині — селище міського типу у Львівському районі Львівської області.

²² Berney Berger, Interview 13485. Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 6 Parts, Part 1.

ня. Цього дня вони також робили закупівлі в єврейських крамницях»²³. За спогадами українського мешканця Рави-Руської, товари в єврейських крамницях можна було купити в борг²⁴.

За оцінками колишніх місцевих жителів, міжетнічні відносини в місті були загалом неконфліктними. Наприклад, Лея Розенцвайг згадувала: «Життя в місті було спокійним, сусідські відносини з поляками й українцями були чудовими – не було погромів або якихось таких речей. Зрозуміло, був якийсь прихований антисемітизм, але не можна сказати, що євреї якимось постраждали від цього в той період»²⁵.

А от за спогадами Рут Хаскел, у 1930-ті у Раві-Руській почали загострюватися вияви антисемітизму: «Моя матір закривала мене в будинку, тому що вона казала, що під час Різдва християни б'ють євреїв. Гадаю, це було християнським. А отже, мене замикали. Щоб мене не побили»²⁶. Люсі Вілкінс зазначала, що переслідувань у містечку частіше зазнавали хасиди: «Ну, релігійні люди, які одягаються по-іншому, з пейсами, були більш дискримінованими, ніж ми. Вони мешкали в іншій частині міста...»²⁷.

Також євреї зауважували, що в Раві-Руській мали місце вияви польського економічного націоналізму. За словами Гелени Едель, «...за кілька років до... може, навіть більше, перед початком війни, повсюди були ці гасла “Купуйте у поляків”. А гасло було призначене для поляків, щоб купувати у поляків. І від цього страждали єврейські крамарі». Подекуди від закликів «Свій до свого по своє» переходили до биття шиб єврейських торговців. Зокрема дядько Люсі Вілкінс був

²³ Sefer zikaron le-kehilat Rawa Ruska ve-ha-seviva [Меморіальна книга громади Рави-Руської та околиць] / editors: A. M. Ringel, I. Z. Rubin. Tel Aviv, 1973. P. 23. URL: <http://www.jewishgen.org/yizkor/Rava-Ruska/Rava-Ruska.html>

²⁴ Аудіоінтерв'ю з Ф. Л. Лень (Рава-Руська, 1 листопада 2011 р.). Архів УЦВІГ.

²⁵ Le'ah Rozentsvayg, Interview 34376, Part 1.

²⁶ Ruth Haskell, Interview 51302, Part 1.

²⁷ Lucy Wilkins, Interview 15953, Part 1.

змушений продати своє майно і переїхати до Аргентини після того, як у його будинку розбили вікна й він почав отримувати погрози²⁸.

Прихід у 1933 р. Гітлера до влади в Німеччині не залишився непоміченим у середовищі єврейської громади Рави-Руської. Гелена Едель і Люсі Вілкінс чули про дискримінацію євреїв у Німеччині, проте, за їхніми словами, загалом тоді мало хто вірив у критичність ситуації. Оскільки на той час масові вбивства євреїв у Німеччині ще не почалися, ситуація скидалася на черговий антисемітський ексцес, з якими євреї стикалися і в умовах міжвоєнної Польщі.

ПОЧАТОК ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. ВСТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ

У 1939 р. у Раві-Руській мешкали 7120 євреїв, 4100 поляків і 1800 українців (чисельність інших етнічних груп була незначною, тож її не завжди відображали у статистичних даних)²⁹. 1 вересня 1939 р. після нападу нацистської Німеччини на Польщу розпочалася Друга світова війна. Перше «знайомство» з німцями відбулося у вересні 1939 р. Німецькі війська окупували Раву-Руську й залишалися там із 10 до 24 вересня 1939 р. У деяких синагогах міста вони осквернили сувої Тори. Одного єврея вбили за порушення комендантської години. Лея Розенцвайг згадувала: *«За ці 2 тижні німці вже дали нам відчуття, що ми вже не ті, що були. Вже був розподіл між єврейським населенням та іншими, почалися переслідування. Не дуже сильні, але ми вже зрозуміли,*

²⁸ Lucy Wilkins, Interview 15953, Part 1.

²⁹ Кубійович В. Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939. Національна статистика Галичини. Вісбаден : Otto Harrassowitz, 1983. С. 64.

що таке німці»³⁰. Проте цей період перебування німецької влади в Раві-Руській був надто коротким, щоб більшість євреїв відчула на собі переслідування. Мабуть, тому Люсі Вілкінс³¹ і Рут Хаскел³² взагалі не пам'ятають про німецькі репресії у 1939 р.

Згодом владу над містечком перебрав СРСР. Згідно з таємним протоколом до пакту Молотова–Ріббентропа від 23 серпня 1939 р. Рава-Руська перебувала в його сфері домінування, тож німецькі війська лише тимчасово зайняли цю територію до прибуття Червоної армії. Частина єврейського населення сприйняла прихід радянської влади з ентузіазмом, адже це означало усунення німецької загрози. Спогади колишньої мешканки Рави-Руської Іти Клайнер містять колоритні подробиці про враження місцевого населення, зокрема євреїв, щодо соціально-культурних змін, які розпочалися в місті після встановлення радянської влади:

«Коли прийшли росіяни у Раву-Руську, їй (мамині. — П. Д.) перші слова були: “Буде добре”. Добре для євреїв, зрозуміло. Багато в чому були встановлені нові порядки. Усі були вільними та рівними — навіть євреї. Ми не повинні були більше болісно змагатись за поодинокі місця, які були надані нам у школі. Я майже жалкувала про те, що Нахум, мій старший брат, переїхав жити до Ерец Ісраель. Тому що тепер його могли б прийняти до юридичної школи. Усі комуністи в місті безмежно раділи. На вулицях танцювали, а гучномовці не зупинялися. Кожного вечора росіяни огорожували мотузками частину площі для танців. Молодь вийшла на вулиці, все сповнилося життям. Дійсно здавалося, що все добре. Все, що було в Раві-Руській, здавалося їм (росіянам. — П. Д.) чудовим. У батька вони купили кожну прикрасу, кожен кишеньковий ліхтар, кожну іграшку. І постійно смикали ланцюжки в убиральнях. А коли ми

³⁰ Le'ah Rozentsvayg, Interview 34376, Part 1.

³¹ Lucy Wilkins, Interview 15953, Part 1.

³² Ruth Haskell, Interview 51302, Part 1.

глузували з цього, вони казали: “У вас є вбиральні, проте у нас є танки”»³³.

Євреї Рави-Руської мали змогу скористатися новими можливостями, що виникли після усунення дискримінаційних норм державного антисемітизму, що панували в міжвоєнній Польщі. Зокрема, радянська влада скасувала обмеження на здобуття вищої освіти: «Не було жодного “*numerus clausus*”³⁴, і росіяни³⁵ відкрили двері школи для всього населення»³⁶. Цим одразу ж скористався Берл Бергер: «Так, коли росіяни окупували частину території Польщі, росіяни дали мені можливість поїхати до Львова і навчатися...»³⁷. Водночас, дідусь Берла Бергера дуже боявся за свою долю, оскільки на нього представники нової влади намагалися повісити тавро «капіталіста». Тому навіть на рівні однієї сім’ї вигоди від відміни формальних антисемітських норм і правил могли нівелюватися втратами через репресивну політику радянського режиму.

Однак дуже скоро почалися негативні зміни у житті євреїв. У межах кампанії з націоналізації багато приватних підприємств євреїв було конфісковано. Наприклад, у батька

³³ Sefer zikaron le-kehilat Rava Ruska ve-ha-seviva. P. 291. Переклад англійською див.: <https://www.jewishgen.org/yizkor/Rava-Ruska/Rava-Ruska.html>

³⁴ Numerus clausus (лат. замкнене число) — обмеження частки представників певної групи, які могли вступати на навчання до закладів вищої освіти. Цю дискримінаційну політику активно застосовували в міжвоєнній Польщі щодо євреїв.

³⁵ Більшість оповідачів значну частину свого життя провели в країнах Заходу, тож у них сформувалося притаманне тамтешнім громадянам колоніальне сприйняття СРСР як Росії, а солдатів Червоної армії — як росіян. Після повномасштабного вторгнення російських військ до України 24 лютого 2022 р. українські інтелектуали ініціювали в низці західних країн дискусію про необхідність деколонізації панівних там дискурсів про Україну й Східну Європу загалом. Однією з вимог українських дослідників є необхідність емансипації дискурсів про пригноблені в умовах СРСР народи від російськості та визнання їх окремими суб’єктами, що постраждали від нацистської окупації не менше (а можливо й більше) за росіян.

³⁶ Le’ah Rozentsvayg, Interview 34376, Part 1.

³⁷ Berney Berger, Interview 13485, Part 2.

Іти Клайнер забрали крамницю, а натомість йому запропонували роботу нічного сторожа³⁸. Численні єврейські організації було заборонено і розпущено, а громадські інституції і синагоги закрито через надмірні податки на їхню діяльність. Декілька родин євреїв Рави-Руської у березні 1940 р. засудили через їхню «буржуазну» економічну діяльність і депортували до внутрішніх районів СРСР.

Ула Шиф згадувала, що радянська влада відібрала в її сім'ї будинок, а тата затримали й кілька днів допитували. Над сім'єю нависла загроза депортації до Сибіру, проте вони змогли залишитися, хоча й втратили більшість свого майна³⁹. *«Але через те, що у нас був магазин, ми були у тому переліку до Сибіру... І я пам'ятаю, що ми заплатили їм багато, багато грошей, аби нас залишили... І дуже шкода, бо якби ми поїхали, якби ми виїхали до Сибіру, то залишилися б всі живими...»*, — розповідає Баття Шай (уроджена Рейз), сім'я якої також врятувалася від депортації⁴⁰. У словах оповідачки чітко оприявнюється вплив подальших подій: на тлі Голокосту радянські репресії подеколи навіть здавалися їй благом. Чимало депортованих до Сибіру в 1939–1941 рр. євреїв Західної України справді уникнули Голокосту, перебуваючи далеко від території, окупованих нацистами.

Радянська влада активно піддавала тискам сіоністських діячів, звинувачуючи їх у «буржуазному націоналізмі». Саме тому тато Гелени Едель дуже хвилювався за свою долю: *«До мого батька дійшли чутки, що росіяни можуть депортувати його через сіоністську діяльність. Тому кожну ніч він спав десь в іншому місці, і я пам'ятаю, що мені було дуже, дуже страшно»*⁴¹.

У містечку відбувалися релігійні переслідування євреїв та інших етнічних груп, яким насаджували модерну ідеологію

³⁸ Sefer zikaron le-kehilat Rava Ruska ve-ha-seviva. P. 290. Переклад англійською див.: <https://www.jewishgen.org/yizkor/Rava-Ruska/Rava-Ruska.html>

³⁹ Ula Schief, Interview 06447, Part 1.

⁴⁰ Batyah Shai, Interview 27851. Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 4 Parts, Part 1.

⁴¹ Helen Edel, Interview 40534, Part 2.

світського «войовничого атеїзму»: «Батько не міг ходити до синагоги! Було заборонено молитися! Я гадаю, що вже арештували наш магазин, було заборонено нам приходити до магазину і торгувати. Ми мали вже... Чи вони вже забрали, тобто росіяни, наш магазин і ми мали ходити на роботу...», — розповідала Батя Шай⁴².

У травні — червні 1940 р. багатьох євреїв із західних частин Польщі, які спромоглися втекти до радянської території, заарештували й засудили до різних строків виправних таборів за те, що вони відмовлялися від радянського громадянства, не хотіли переселятися вглиб території СРСР або ж викликали підозру з інших причин⁴³. Про випадок масової депортації єврейських біженців із Рави-Руської розповіла Лея Розенцвайг: «...біженці осідали в Рава-Руській. Росіяни радили їм, щоб вони отримали радянські паспорти й переїхали жити на 100 км всередину Радянського Союзу... Ті люди не погодилися, і вони... Частина навіть повернулася назад в Польщу, а частина... Однієї ночі НКВД схопило їх усіх, тобто була акція, і всіх відіслали до Сибіру»⁴⁴. Більшість із цих біженців розповідала про жахи, пережиті під нацистською окупацією в Польщі, проте не всі євреї Рави-Руської вірили в ці оповіді: «...вони розповідали про переслідування, проте думаю, що в нас виховували так, що ми просто не вірили у гірше»⁴⁵.

Попри чималі страждання, у своїх спогадах про радянську окупацію Рави-Руської єврейські оповідачі здебільшого описують той період із перспективи подальших подій Голокосту. Тому радянські репресії у їхній пам'яті були не настільки жакливими, як пережите під час нацистської окупації: «Був страх, що відправлять нас до Сибіру, але не було страху смерті»⁴⁶.

⁴² Batyah Shai, Interview 27851, Part 1.

⁴³ Rawa-Ruska. *Encyclopedia of Jewish Communities in Poland*. Vol. II: Eastern Galicia (Translation of "Rawa-Ruska" chapter from Pinkas Hakehillot Polin). Jerusalem : Yad Vashem, 1980. Pp. 498–503. (http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_poland/pol2_00498.html)

⁴⁴ Le'ah Rozentsvayg, Interview 34376, Part 2.

⁴⁵ Ula Schief, Interview 06447, Part 1.

⁴⁶ Le'ah Rozentsvayg, Interview 34376, Part 2.

НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКА ВІЙНА І ГОЛОКОСТ

Дилеми (не)евакуації

У 1941 році напередодні вторгнення нацистської Німеччини на територію СРСР у Раві-Руській мешкали 7400 євреїв (понад 50 % загальної кількості населення містечка, що становила 12 тисяч)⁴⁷. Оскільки Рава-Руська розташовувалася неподалік від кордону, війська вермахту увійшли до неї вже 27 червня 1941 р., тобто через декілька днів після нападу нацистської Німеччини на СРСР 22 червня 1941 р. У перші дні війни через бойові дії було зруйновано 125 будинків, а 400 єврейських родин залишилися без житла⁴⁸.

Із початком німецько-радянської війни перед єврейською громадою Рави-Руської постала дилема: залишатися або евакуюватися. Більшості євреїв не вдалося виїхати з різних причин, зокрема тому, що через близькість до кордону й стрімкий наступ військ вермахту радянська влада не змогла забезпечити транспорт для всіх охочих. Насамперед вивозили представників радянського партійного активу.

Сім'я Ули Шиф наважилася на евакуацію, проте, зіткнувшись із серйозними труднощами в дорозі, повернулася назад⁴⁹. Родина Люсі Вілкінс не виїхала, бо не мала вдосталь часу, щоб зібратися і спланувати довгу подорож⁵⁰. У багатьох були хворі родичі або ж інші складні сімейні обставини. Наприклад, у Хелене Флаум мама була вагітна: «Ми не могли поїхати, мама була в лікарні, народжувала. І вона була у Львові, бо поруч з нами була клініка, але вона... було якесь ускладнення, вони були змушені відвезти її на

⁴⁷ Рава-Русская. Российская Еврейская энциклопедия. URL: <https://ru-jen.ru/index.php/PABA-РУССКАЯ>

⁴⁸ Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (AZIH). Sygn. 211/896. S. 1.

⁴⁹ Ula Schief, Interview 06447, Part 1.

⁵⁰ Lucy Wilkins, Interview 15953, Part 1.

швидкій, за кілька днів до цього вони відвезли її на швидкій до Львова...»⁵¹.

Чимало євреїв Рави-Руської попри близькість до кордону не знали, що на них очікує. Радянська влада блокувала інформаційний простір і не висвітлювала новини про справжню політику Райху щодо євреїв в окупованій Польщі: «Ми були досить відірвані від того, що відбувалось на заході, не слухали радіо, і я не пам'ятаю, чи знали ми взагалі щось про це в той період. Ми були занурені в повсякденний клопіт. Та й не доходили тоді відомості про те, що відбувається з другого боку Польщі»⁵². Звісно, про це розповідали єврейські біженці з окупованої Польщі. Проте не всі євреї Рави-Руської хотіли їм вірити. У східній Галичині в середовищі єврейської громади все ще була жива пам'ять про високу німецьку культуру, до якої вони були добре інтегровані за часів Австрійської імперії. «Все, що я знаю, — це те, що моя мати була дуже високої думки про німецьку культуру, тому що вона сама, вона народилася в Австрії, і в ті дні, коли вона народилася, не було Гітлера. Був Гете, був Шиллер. Вона розповідала, знаєте, читала мені: “*Wer reitet so spät in Sturm und Wind?*”⁵³, та інші нісенітниці, і вважала, що я маю знати таку культурну мову і все таке. Тож я знала, що коли прийшли німці, вона була досить рада. Вона була досить щасливою, тому що не могла уявити... Вона пережила Першу світову війну, і вона розповідала мені, як вони тікали від росіян, бо росіяни були такими жахливими. А німці та австрійці, вони були такими культурними і милими людьми», — згадувала Рут Хаскел⁵⁴. Це переконання у «високій» німецькій культурі поділяла значна частина євреїв як східної, так і західної Галичини, не вірячи розповідям про антисемітизм нацистської ідеології. Схоже переконання мали і євреї на інших територіях Укра-

⁵¹ Helena Flaum, Interview 51882, Part 3.

⁵² Le'ah Rozentsvayg, Interview 34376, Part 2.

⁵³ «Хто їде під вітер нічною добою...» — рядок із балади «Вільшаний цар» Й. В. фон Гете (переклад П. Куліша).

⁵⁴ Ruth Haskell, Interview 51302, Part 1.

їни, де пам'ятали про цивілізовану поведінку німецьких солдатів під час окупації в 1918 р.

Рава-Руська під військовою окупаційною адміністрацією

Після нападу нацистської Німеччини на СРСР Червона армія стрімко й хаотично відступала. У багатьох населених пунктах Західної України влітку 1941 р. до або після появи німецької армії відбувалися єврейські погроми. Щодо Рави-Руської такої інформації немає, хоча, як уже зазначено, є свідчення про вияви антисемітизму в міжвоєнний період⁵⁵.

Німецькі війська окупували Раву-Руську наприкінці червня. Упродовж липня 1941 р. містечко перебувало під управлінням німецької військової комендатури. Галичину планували ввести до складу окупаційної зони Генеральне губернаторство⁵⁶ під управлінням Ганса Франка. Орієнтовно наприкінці червня — на початку липня 1941 р. у Раві-Руській було сформовано загін допоміжної поліції. З словами Леї Розенцвайг, «одразу з'явилась українська поліція й одразу... Українці зайняли всі установи...»⁵⁷. З 15 липня німецькі окупанти почали запроваджувати в Раві-Руській ті антиєврейські норми, що були чинними для Генерального губернаторства вже з кінця 1939 р. Згідно з розпорядженням Ганса Франка від 23 листопада 1939 р. всі євреї, починаючи з 10-річного віку, були зобов'язані носити зірку Давида. Всі віком від 14 до 60 років мусили виконувати трудову повинність. Євреям заборонили ходити тротуарами,

⁵⁵ За твердженням Джеффрі Копштайна, єврейські погроми влітку 1941 р. відбулися лише в 10 % населених пунктів окупованого СРСР. Докладніше про це див.: Kopstein Jeffrey S. A Common History of Violence?: The Pogroms of Summer 1941 in Comparative Perspective. *The New Social Science of the Holocaust*. Ithaca and London : Cornell University Press, 2023. P. 104.

⁵⁶ Генеральне губернаторство — окупаційна зона, що адміністративно охоплювала більшу частину захоплених нацистською Німеччиною територій Польщі.

⁵⁷ Le'ah Rozentsvayg, Interview 34376, Part 2.

з'являтися в центральній частині міста, користуватися поштою і телеграфом, відвідувати кінотеатри й інші громадські місця, а згодом — змінювати місце помешкання. 20 липня було опубліковано «Правила обліку єврейського майна», згідно з якими вся власність євреїв підлягала обов'язковій реєстрації. Щоб не допустити передавання майна неєвреям, ухвалили ще одну постанову, яка забороняла євреям продавати, здавати в оренду або дарувати будь-кому їхню власність. Як писав історик Яків Хонігсман, «...це розпорядження поклало початок масовому організованому грабунку євреїв, адже у них забирали все рухоме та нерухоме майно»⁵⁸.

У липні у Раві-Руській було створено юденрат (єврейську раду) — колективний орган самоврядування з представників місцевих євреїв, який мав керувати єврейською громадою і втілювати в життя накази окупаційної влади⁵⁹. Гелена Едель розповідала про юденрат так: «Це був, так би мовити, добрий юденрат, який складався (бо деякі книги про Голокост, які я читала, мали деякі зневажливі коментарі), він складався з, скажімо, єврейської еліти Рави-Руської. Серед них я пам'ятаю професора Танненбаума, який був професором німецької мови в нашій гімназії. Лікаря Ліпеля, який був нашим стоматологом. Лікар Вагієнштайн, якимось так, він був фармацевтом у нашому місті...»⁶⁰. Досить схвально про діяльність юденрату в Раві-Руській відгукувалася і Лея Розенцвайг⁶¹.

Очевидці пригадують, що вже під владою військової комундатури німці почали залучати євреїв до примусових ро-

⁵⁸ Хонигсман Яков. Катастрофа еврейства Западной Украины: Евреи Восточной Галиции, Западной Волыни, Буковины и Закарпатья в 1933–1945 годах. Львов, 1998. С. 127–128.

⁵⁹ Рава-Русская. Холокост на территории СССР : энциклопедия / гл. ред. И. А. Альтман. 2-е изд., испр. и доп. Москва, 2011. С. 832; Rawa Ruska. *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*. Vol. II. Part B / general editor Geoffrey P. Megargee, volume editor Martin Dean, contributing editor Mel Hecker. Bloomington and Indianapolis : Indiana University Press ; The United States Holocaust Memorial Museum, 2012. P. 819.

⁶⁰ Helen Edel, Interview 40534, Part 3.

⁶¹ Le'ah Rozentsvayg, Interview 34376, Part 2.

біт. Зокрема про це розповідала Хелене Флаум: «...людині мало бути 15 років, знаєте, з 15 років ви повинні були з'явитися на роботу, так що я зазвичай ходила замість своєї матері, якщо вони називали ім'я моєї матері, знаєте, ми прибирали будинки, які залишилися після російських військових сімей, які жили там, знаєте, так що ми робили це. Ми лагодили залізничні станції, знаєте, ми носили рейки, я поверталася додому з закривавленими плечима...»⁶². Примусова праця стала одним із інструментів геноцидної політики, що доводив євреїв Рави-Руської до фізичного виснаження й навіть смерті.

У липні 1941 р. у Рави-Руській відбулася перша «акція»: близько 100 єврейських чоловіків заарештували й розстріляли як комуністів⁶³. Вбивства єврейських чоловіків за гадану прихильність до комунізму — це іманентна риса перших німецьких акцій улітку 1941 р. на всій території окупованої України, наслідки нацистської пропаганди про «жидо-більшовизм».

Під владою цивільної окупаційної адміністрації

Із 1 серпня 1941 р. територію східної Галичини як окремий дистрикт Галичина приєднали до окупаційної зони Генеральне губернаторство, яку німці утворили ще 12 жовтня 1939 р. Найвища влада в дистрикті належала губернаторові. Цю посаду спочатку обіймав Карл Ляш, а згодом — Отто Вехтер. Губернатори підпорядковувалися генерал-губернатору Гансу Франку і формально очолювали поліцейську вертикаль влади в дистрикті. Шефом поліції та СС у дистрикті Галичина спершу був Фрідріх Кацман, а потім — Теобальд Тір. Місцева влада перебувала в руках призначених окупаційною владою штадгауптманів (міських керівників) і крайсгауптманів (районних керівників)⁶⁴.

⁶² Helena Flaum, Interview 51882, Part 3.

⁶³ Rawa Ruska. *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*. Vol. II. P. 819.

⁶⁴ Зілінський Володимир. Геттоїзація на території дистрикту Галичина у світлі матеріалів українських архівосховищ. *Вісник Львівського університету*. 2017. Серія історична. Спецвипуск. С. 379.

Рава-Руська стала центром крайсу (округи) з такою самою назвою. На посаді крайсгауптмана до березня 1942 р. перебував доктор Ганс-Вальтер Цінзер, у квітні його змінив Герхард Хагер. У місті розташовувалися пости німецької жандармерії і кримінальної поліції та підрозділ української допоміжної поліції⁶⁵. Кримінальна поліція в Раві-Руській підпорядковувалася форпосту в Сокалі на чолі з оберштурмфюрером СС Освальдом Гейдуком⁶⁶. Усі ці силові структури активно долучалися до реалізації політики Голокосту.

12 серпня 1941 р. комендант німецької поліції порядку в Кракові видав розпорядження, згідно з яким на всій території дистрикту Галичина підрозділи української допоміжної поліції мали реорганізувати й інтегрувати до структури окупаційної адміністрації. Процес тривав кілька місяців. На відміну від Райхскомісаріату Україна, загони допоміжної поліції в дистрикті Галичина комплектували здебільшого з етнічних українців⁶⁷. Службовці поліції виконували допоміжні функції з охорони правопорядку, здійснювали арешти за вказівкою німців, охороняли гетто, конвоювали жертв до місць масової депортації або місць розстрілів.

У крайсі Рава-Руська, за оцінками німецької влади у Львові, в серпні 1941 р. перебували 12 430 євреїв⁶⁸. За підрахунками юденрату в листопаді 1941 р. у містечку мешкали 7400 євреїв, зокрема біженці з навколишніх районів, а в усьому крайсі — близько 22 тисяч євреїв⁶⁹.

За спогадами Курта Левіна, який мешкав у Львові, однак опинився з родиною у гетто Рави-Руської, перший період життя місцевої єврейської громади за німецької влади був порівняно спокійним:

⁶⁵ Рава-Русская. Холокост на территории СССР. С. 832–833; Rawa Ruska. *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*. Vol. 2. P. 819.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Himka John-Paul. *Ukrainian Nationalists and the Holocaust. OUN and UPA's Participation in the Destruction of Ukrainian Jewry, 1941–1944*. Stuttgart : Ibidem-Verlag, 2021. P. 307.

⁶⁸ Хонигсман Яков. Катастрофа еврейства Западной Украины. С. 138.

⁶⁹ AZIH. Sygn. 211/896. S. 2.

«Маючи львівську звичку, ми озиралися на усі боки, швидше примикаючи до вулиць, аніж йдучи ними. Однак ніхто нікого не зачіпав. Ми одразу помітили, що харчів було вдосталь і вони були дешеві. Вперше за довгий час ми вдосталь наїлися хліба. Ціни були в десять разів нижчими за львівські. Про облави, побиття поки що ніхто не чув... Усі місцеві німецькі посадовці разом з німецькою поліцією і новосформованою гестапо українською поліцією були куплені. Це не було дуже складно, позаяк усіх німців у Раві було близько 30. А до того ж равський юденрат складався з порядних людей, які намагалися рятувати громаду... У мене була можливість зблизька побачити роботу равського юденрату. Він душив євреїв не менше, аніж львівський, хіба що нічого не крали. Все йшло на одяг, годинники, біжутерію для крайсгауптмана, його заступників, поліції, військовому комендантові міста. Спокій тут купувався. Наприклад, крайсгауптман щотижня мав новий одяг, а шеф поліції постійно діставав щось нове з золота, в яке був закоханий. Добре діяла громадська допомога, було створено амбулаторію, готували їжу для бідних тощо...»⁷⁰.

За словами колишнього мешканця Замболя Вольфа, хвиля терору почалася в жовтні 1941 р.: «Гестапівцями із Сокаля було схоплено доктора Манделя, адвоката з Рави-Руської, а згодом було затримано ще 15 осіб. З того часу про них не було жодної звістки»⁷¹. Зима в місті принесла з собою не лише голод, а й холод. Спалахнула епідемія тифу. Як розповідав Курт Левін, «тоді я побачив саме дно людських злиднів. Я бачив нори, в яких укривалися люди, наче домашні тварини, а діти через холод не вилазили з ліжок, ховаючи свої худі тільця в гідкі лахи»⁷². Юденрат на власну відповідальність мав надавати євреїв на примусові роботи, виконувати будь-які розпорядження, навіть примхи окупантів.

⁷⁰ Lewin Kurt. Przeżyłem: saga Świątego Jura spisana w roku 1946 przez syna rabina Lwowa. Warszawa : Zeszyty Literackie, 2006. S. 86–88.

⁷¹ Свідчення Вольфа Замболя (Wolf Sambol) від 4 травня 1945 р. (нім. мовою). AZIH. Sygn. 301/4950. S. 4.

⁷² Lewin Kurt. Przeżyłem. S. 89.

Лея Розенцвайг розповіла, що «неподалік від Рави-Руської був робочий табір, там було будівництво, німці будували аеропорт, тож юденрат мав постачати людей для цієї роботи»⁷³.

Створення табору смерті в Белжеці

Ще в період між вереснем і жовтнем 1941 р. вище нацистське керівництво ухвалило рішення про вбивство всіх євреїв Генерального губернаторства. Зустрічі нацистського командування відбулися зокрема 22–24 вересня і 2 жовтня 1941 р. в головній ставці Гітлера. «Найімовірніше, саме тоді було видано наказ про будівництво першого табору смерті, в якому нацисти встановили постійні газові камери. Цим табором мав бути осередок миттєвої смерті у Белжеці», — зазначає польський історик Роберт Кувалек⁷⁴. Відповідальним за організацію роботи табору був командир СС і поліції в Люблінському дистрикті Генерального губернаторства Оділо Глобочник. Із середини жовтня він почав підготовку до убивства більшості євреїв, які мешкали в згаданій окупаційній зоні. Операція, що мала кодову назву «Райнгард», тривала з 17 березня 1942 р. до жовтня 1943 р. За цей час у таборах смерті Белжець, Собібор і Треблінка вбили близько 2 мільйонів євреїв і 50 тисяч ромів.

Більшість євреїв Галичини у цей період загинули у таборі смерті в Белжеці. На відміну від інших таборів, наприклад Аушвіца, у Белжеці з 1941 р.⁷⁵ не було передбачено примусової експлуатації праці ув'язнених. Їх привозили сюди потягами з однією метою — вбити у газовій камері⁷⁶.

⁷³ Le'ah Rozentsvayg, Interview 34376, Part 2.

⁷⁴ Кувалек Роберт. Табір смерті у Белжеці. Київ : Український центр вивчення історії Голокосту, 2018. С. 32.

⁷⁵ Табір праці в Белжеці існував до листопада 1940 р., тобто до створення табору смерті.

⁷⁶ За однією з версій, ідея такого способу вбивства зародилася в головах нацистських очільників, які хотіли убезпечити солдатів і поліцейських від психологічних травм, яких ті могли зазнавати, розстрілюючи жертв упритул.

Будівництво табору в Белжеці розпочалося 1 листопада 1941 р.⁷⁷ і тривало до лютого 1942 р. Першим комендантом табору призначили гауптштурмфюрера СС Крістіана Вірта. 1 серпня 1942 р. на цій посаді його змінив Готтліб Герінг. У таборі була залога СС чисельністю 20 осіб⁷⁸. Проте більшість охоронців табору становили колишні радянські військовополонені, які погодилися служити в німців, — українці, росіяни, фольксдойчі тощо. Після тренування у навчальному таборі СС у Травниках вони стали службовцями вахманшафту й забезпечували охорону та функціонування таборів смерті на території окупованої Польщі.

Упродовж 1942 р. у таборі смерті в Белжеці загинули близько 500 тисяч євреїв із різних територій Генерального губернаторства. Останній транспорт прибув сюди у середині грудня 1942 р., відтак у таборі спалювали тіла і знищували сліди злочину. У червні 1943 р. табір повністю закрили, а всі бараки на його території розібрали.

Операція «Райнгард» і початок депортацій у Раві-Руській

Перші потяги з депортованими жертвами прибули до Белжеця 17 березня 1942 р. з Любліна і Львова. Саме цього дня, як уже зазначено, офіційно розпочалася операція «Райнгард». Рава-Руська була розташована за майже 20 кілометрів від Белжеця, тому рішення про депортацію євреїв з містечка до цього табору смерті було очевидним. Уже 19 березня 1942 р. в Раві-Руській заарештували й депортували до Белжеця перші 2 тисячі євреїв⁷⁹. Курт Левін згадував, як це відбувалося: «...Їх вивезли машинами до залізничної станції, завантажили в товарняки по сто чоловік у кожен вагон. Їх міцно замкнули та заплombували. Увечері від'їхали у напрямку Белжеця»⁸⁰.

⁷⁷ Кувалек Роберт. Табір смерті у Белжеці. С. 40.

⁷⁸ Там само. С. 59.

⁷⁹ Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО). Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 279. Арк. 30.

⁸⁰ Lewin Kurt. Przeżyłem. S. 93.

Більшість євреїв Рави-Руської у цей час ще нічого не знала про вбивства й табори смерті: «Тоді збори були схожі на перекличку. Німці зайшли з представниками юденрату, їм була необхідна тисяча людей, щоб поїхати в Німеччину, поїхати на роботу. І зважаючи на той факт, що жити в гетто було надзвичайно важко, їжі було мало..., були люди, які хотіли добровільно сідати у транспорт, щоб поїхати до Німеччини»⁸¹. Звісно, поступово серед населення ширилися чутки про вбивства, однак євреї не одразу повірили в них. Ось як Ула Шиф розповідала про це: «...казали нам, що звідусіль їдуть повні потяги євреїв, повністю заповнені євреями. Вони поверталися з порожніми вагонами, то куди ділися ці люди... Ці люди не повернулися. Тож ми чули про це, але все ще не вірили або не хотіли вірити»⁸².

Проте поступово євреї Рави-Руської усвідомлювали жахливу реальність. Зважаючи на близькість містечка до Белжеця, серед місцевого населення швидко ширилися чутки про масові вбивства. Багато євреїв, які виконували примусові роботи на станції, бачили потяги до Белжеця⁸³. За спогадами Гелени Едель, «[нам] сказали, що... там відбувається щось жахливе, бо вони (євреї. — П. Д.) приїжджали в поїздах, переповнених людьми, але не було нікого, коли вони поверталися»⁸⁴. Дехто з них вистрибнув із поїзда й навіть дістався Рави-Руської. Гелена Едель зазначала: «...я також добре пам'ятаю розповіді про деяких євреїв, які рятувались, вистрибуючи з вікон поїзда. Декого розстріляли, декого поранили»⁸⁵.

Наприкінці липня 1942 р. відбулася друга акція: до Белжеця депортували близько 2 тисяч євреїв із Рави-Руської і сусідніх населених пунктів Немирів, Магерів та Угнів. Цю акцію здійснили перша рота 133-го німецького поліцейського

⁸¹ Berney Berger, Interview 13485, Part 3.

⁸² Ula Schief, Interview 06447, Part 2.

⁸³ Свідчення Вольфа Замболя. AZIH. Sygn. 301/4950. S. 6.

⁸⁴ Helen Edel, Interview 40534, Part 3.

⁸⁵ Ibid.

батальйону, 60 службовців допоміжної поліції зі Львова, німецька жандармерія і рава-руська допоміжна поліція з допомогою єврейської служби охорони порядку⁸⁶.

Створення гетто в Раві-Руській

Перше гетто в дистрикті Галичина було створено у вересні 1941 р. в Тернополі з особистої ініціативи крайсгауптмана Герхарда Хагера⁸⁷. 12 листопада 1941 р. з'явилося розпорядження про створення гетто у Львові, 3 грудня — у Станіславі (нині — Івано-Франківськ). Офіційне розпорядження про геттоїзацію євреїв у дистрикті видали в грудні 1941 р. Тож переважно саме крайсгауптмани особисто приймали рішення щодо формування гетто у своїх округах, часто випереджаючи офіційні розпорядження або ж затримуючи їх виконання. Тому в різних населених пунктах гетто виникали в різний час. Метою створення гетто було зокрема полегшити депортаційні процеси, зосередивши всіх євреїв із сільської місцевості в одному місті.

Євреїв Рави-Руської, які ще залишилися на той час у місті, переселили до гетто досить пізно, порівняно з іншими територіями, — у серпні 1942 р. Окремий «єврейський квартал» не було електрифіковано, в ньому було лише два колодязі з питною водою. За документами Надзвичайної державної комісії зі встановлення злочинів німецько-фашистських загарбників (НДК), гетто було розташоване «в центральній частині міста від будинку пошти до базарної площі»⁸⁸. Курт Левін згадував про це так: «Ідилія, що була до початку акції в Раві, безповоротно скінчилася. Прийшов новий староста [тобто крайсгауптман] з цілим штабом нових працівників... попередній був надто “лагідний”. Замість нього прислали вже відомого в євреєжерній діяльності

⁸⁶ Рава-Русская. Холокост на территории СССР. С. 832; Rawa Ruska. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. P. 819.

⁸⁷ Зілінський Володимир. Геттоїзація на території дистрикту Галичина... С. 378.

⁸⁸ ДАЛО. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 279. Арк. 30.

колишнього тернопільського крайсгауптмана Хагера. Він розпочав свою діяльність з виселення євреїв із трьох головних вулиць Рави»⁸⁹.

У цей час сім'ї Леї Розенцвайг довелося переїхати й залишити свою домівку⁹⁰, а їхній будинок незабаром придбала українська сім'я. Практика конфіскації й розпродажу єврейської власності була повсюдною в окупованій нацистською Німеччиною Європі. Після геттоїзації або депортації євреїв їхнє майно націоналізували, воно ставало власністю Райху. Все найкраще згодом перепродували німцям, проте дещо діставалося й місцевому населенню. Конфіскацією єврейської власності у східній Галичині керував районний відділ управління чужим майном (Treuhand), створений у серпні 1941 р. у Львові⁹¹. Власне відчуженням майна займалися різні структури вермахту, поліція, СС і представники локальної цивільної адміністрації. Саме до обов'язків останньої переважно належала організація процесів конфіскації майна і подальшого продажу того, що не потрапляло до рук німців. Виручені від такої торгівлі кошти йшли до казни Райху й використовувалися для фінансування війни. Чимало українських селян ставали власниками єврейських будинків та інших речей, куплених за зниженою ціною. Нерухомість в аварійному стані продавали селянам як будівельний матеріал⁹².

У наступні два місяці до гетто відкритого типу в Раві-Руській переселили євреїв із навколишніх сіл Магерів, Немирів, Угнів, Потелич та інших. Багато тих євреїв, які втекли з потягів до Белжеця, також шукали тут притулку. Загальна кількість в'язнів гетто сягала 15 тисяч осіб⁹³, за іншими даними — 18 тисяч⁹⁴. Втім, територію гетто не розширювали; у кожній кімнаті розташовувалися до 20–30 осіб.

⁸⁹ Lewin Kurt. Przeżyłem. S. 94.

⁹⁰ Le'ah Rozentsvayg, Interview 34376, Part 2.

⁹¹ Wylegala Anna. About "Jewish Things". Jewish Property in Eastern Galicia During World War II. *Yad Vashem Studies*. 2016. No. 44 (2). P. 86.

⁹² Ibid. P. 111.

⁹³ Свідчення Вольфа Замболя. AZIH. Sygn. 301/4950. S. 6.

⁹⁴ ДАЛО. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 279. Арк. 30.

Деякі есесівці, наприклад обершарфюрер Шпейт, учиняли сексуальні знущання над єврейськими дівчатами і молодими жінками з гетто, після чого вбивали їх⁹⁵. Люсі Вілкінс розповіла про ще одну «розвагу», яку часто влаштовували німці в гетто: «...солдати після гарного обіду вирушали до гетто, щоб розважитися. Вони заганяли релігійних євреїв на дах церкви. Забирали драбину і стріляли з усіх боків. Для задоволення. Деякі люди падали»⁹⁶.

Курт Левін згадував, що одним із різновидів знущань влади було змушувати євреїв розібрати надгробки зі старого єврейського цвинтаря (яке закрили через брак місця у 1925 р.), якими потім замошували дороги⁹⁷. Лея Розенцвайг свідчила: «Це була також і моя робота, я теж працювала – витягувала мацеві, розбивала молотком, ломом... усіма можливими інструментами. А потім мали вирівнювати землю. Частина землі вантажили на повозки, перевозили в інше місце, щоб засипати там яму від мацев. Доки не розрівняли геть усе...»⁹⁸. Хелене Флаум також була змушена виконувати цю жакливу роботу⁹⁹.

Колишні бранці розповідали, що в гетто повсякчас бракувало води і їжі. Тому вони часто вдавалися до торгових обмінів із місцевим населенням: «Так от, селяни з сіл потайки привозили в місто децю, знаєте, і ті, у кого було кілька доларів, кілька злотих, знаєте, купували продукти в них, але що робили німці, у них самих було не так вже й багато їжі»¹⁰⁰. Сім'я Ули Шиф вимінювала продукти харчування в селян за власні речі¹⁰¹. З одного боку, такі нерівноцінні торгові обміни давали змогу селянам отримати суттєву вигоду, з іншого – забезпечували бранців гетто бодай якимись

⁹⁵ Там само. Арк. 30–31.

⁹⁶ Lucy Wilkins, Interview 15953, Part 1.

⁹⁷ Lewin Kurt. Przeżyłem. S. 98.

⁹⁸ Le'ah Rozentsvayg, Interview 34376, Parts 2–3.

⁹⁹ Helena Flaum, Interview 51882, Part 4.

¹⁰⁰ Ibid.

¹⁰¹ Ula Schief, Interview 06447, Part 2.

харчами. Проте тривати довго так не могло, оскільки цінності швидко закінчувалися.

Коли ситуація в гетто стала безнадійною, деякі євреї вчинили самогубство: «Мій брат і його дівчина, Фреда, Фреда Вейксельбаум. І вони обидва були мертві, випивши отруту. Вони знали, що одного дня прийдуть німці, тому вирішили самі вкоротити собі віку»¹⁰². У сучасній історіографії такі суїциди подеколи розглядають як форму пасивного опору жертв: в умовах невідворотності вбивства євреї принаймні самі вирішували, якою смертю загинути, щоб більше не страждати.

Ліквідація гетто в Раві-Руській

Унаслідок перенаселення в гетто у Раві-Руській узимку розпочалася велика епідемія тифу. Начебто для боротьби з нею командувач СС і поліції в дистрикті Галичина бригаденфюрер СС Фрідріх Кацман наказав ліквідувати гетто, що й відбулося 7–11 грудня 1942 р. Вольф Замболь пізніше розповідав: «Єврейський квартал міста було оточено. Його населення, яке вже пережило дві подібні операції, розуміло, що знову готується щось жахливе... Єврейські мешканці міста закривали вікна та двері своїх будинків — вони вже вивчили, що навіть примітивними методами можна захищатися, втрачати не було чого»¹⁰³.

У ліквідації гетто брали участь підрозділ поліції безпеки з Сокалю, німецька жандармерія, підрозділ місцевої допоміжної поліції за участю підрозділу 5-ї роти 24-го поліцейського батальйону — разом близько 800 осіб. Розстріли відбувалися в Седлиському лісі, де, за даними НДК, було вбито загалом близько 10 тисяч осіб, і на Новому єврейському цвинтарі, де вбили майже 2 тисячі осіб. Ще близько тисячі осіб розстріляли в гетто і поховали на тому самому цвинтарі¹⁰⁴. В іншому варіанті акта НДК наведено дещо

¹⁰² Ula Schief, Interview 06447, Part 2.

¹⁰³ Свідчення Вольфа Замболя. AZIH. Sygn. 301/4950. S. 6.

¹⁰⁴ ДАЛО. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 279. Арк. 31.

більшу кількість жертв, похованих на Новому єврейському кладовищі: «На єврейському цвинтарі, що розташований у 480 метрах від центру міста, у чотирьох великих ямах закопано понад 5000 трупів закатованих і розстріляних чоловіків, жінок і дітей»¹⁰⁵. Новий єврейський цвинтар, напевно, також використовували для регулярних поховань євреїв, які померли від хвороб, голоду і виснаження у період існування гетто.

Під час ліквідації гетто близько двох із половиною тисяч євреїв депортували до Белжеця. Ймовірно, це була одна з останніх депортацій до цього табору.

Убивство останніх євреїв у Раві-Руській

Упродовж кількох місяців після ліквідації гетто у таборі праці в Раві-Руській ще примушували працювати приблизно 60 євреїв, які ховали вбитих, а також до 300 євреїв, які розбирали і сортували майно, що залишилося від жертв. У березні 1943 р. «похоронну команду» розстріляли. Комендантом цього табору праці з грудня 1942 р. до 19 лютого 1943 р. був гауптшарфюрер СС Йозеф Грімек. Згодом його перевели на посаду начальника єврейського табору праці у Львові.

У травні 1943 р. до Рави-Руської привезли і розмістили в десяти бараках 300–400 єврейських в'язнів робочого табору з міста Великі Мости, яких використовували на будівництві доріг. У червні 1943 р. їх розстріляли в лісі поблизу села Борове разом із тими майже 100 євреями, які ще залишилися в колишньому гетто міста¹⁰⁶.

НДК у вересні 1944 р. склала карту-схему, на якій позначено сім місць масових розстрілів і поховань євреїв, військовополонених та інших жертв німецької окупації в Раві-Руській і навколо неї¹⁰⁷.

¹⁰⁵ Государственный архив Российской Федерации. Ф. 7021. Оп. 67. Д. 78. Л. 136; ДАЛО. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 278. Арк. 10.

¹⁰⁶ Рава-Русская. Холокост на территории СССР. С. 833; Rawa Ruska. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. P. 820.

¹⁰⁷ Карта-схема зберігається у Державному архіві Російської Федерації у фонді Надзвичайної Державної комісії (ф. 7021).

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ ВЦІЛІЛИХ

Переховування на території гетто і в довоколишніх лісах

Євреям, яким удалося уникнути загибелі, доводилося вдаватися до різних стратегій виживання залежно від умов, що складалися. Одним із перших і дуже тимчасових рішень було переховування в численних схованках і бункерах на території гетто. Однак під час систематичних обшуків і прочісування території викривали багатьох із тих, хто уцілів. Зельда Гінзберг розповіла, що ховалася з вісьмома дітьми і дорослими і час від часу виходила зі схованки у пошуках їжі. Але «одного дня, коли я була у місті та верталася до погреба, все було розвалене, а моя тітка була повішена. Я впала непритомна, не знаю, як довго я там пролежала. Лише знаю, що вночі я вийшла з підвалу і подалася до села»¹⁰⁸.

Багато втікачів із гетто шукали притулку в навколишніх хуторах і лісах. Однак не всі місцеві жителі наважувалися підтримувати євреїв, позаяк німці загрожували смертною карою за надання такої допомоги. У більшості випадків селяни ділилися їжею і теплим одягом, після чого просили знайомих євреїв шукати сховище деінде, наприклад у найближчому лісі. Потім євреї приходили до місцевих жителів за продуктами харчування. Наприклад, Зельда Гінзберг блукала після ліквідації гетто навколо Рави-Руської. Одного разу, писала вона, «зайшла до одного господаря, та він не захотів мене прийняти, сказав, що боїться. Однак пустив до стайні та обставив соломю. Лежачи там, я цілу ніч протрусилася. Ноги у мене викручувало, все боліло. Аж тут під стайнею чую крик євреїв із такими словами: “Лібер Готт, чому Ти про нас забув?”. В ту ж мить прибігли українці, і я почула вистріли, я бачила через дірку, що то були люди з Любачова. Вранці, коли ще всі спали, я вийшла...»¹⁰⁹.

¹⁰⁸ Спогади Зельди Гінзберг (Zelda Ginzberg). AZIH. Sygn. 302/71. S. 4.

¹⁰⁹ Ibid.

Перебування в лісах було пов'язане з багатьма ризиками: окрім голоду і холоду постійно існувала небезпека, що відкриє місцева поліція або навіть ті селяни, які вороже ставилися до євреїв, хотіли отримати винагороду або ж просто боялися, що їх звинуватять у переховуванні жертв, якщо виявлять євреїв неподалік. У багатьох випадках євреїв знаходили і вбивали німецькі окупанти або місцева поліція.

Переховування в сусідів-християн

Лише небагато місцевих українців і поляків погоджувалися переховувати євреїв упродовж довгого часу. Наприклад, полька Марія Червень і її чоловік прихистили 11 євреїв Рави-Руської в задалегідь облаштованій схованці. Вона згодом розповіла про це: *«Вхід до схованки був захищений у кімнаті в кутку, де стояли меблі так, щоб не було помітно для людського ока. Тоді в мене було шестеро дітей віком від 2 до 16 років. Аби утримати таку чисельну сім'ю і тих 11 схованих в'язнів, я так нароблялася, що не раз рук не відчувала»*¹¹⁰.

Проте не всі польські та українські сусіди були готові безкорисливо ризикувати власним життям, щоб допомогти вцілілим євреям. Приміром, дехто брав за свої послуги певну плату. Вцілілі євреї свідчили, що це було дуже поширене явище в Раві-Руській і довколишніх місцевостях: *«Деякі люди справді вижили, переховуючись. Не думаю, що вони були достатньо багатими. Були якісь гроші, проте для того, щоб мати можливість купити собі свободу, потрібно було мати тисячі доларів... Мій батько просто не зміг би витратити тисячі доларів на переховування»*¹¹¹. Саме так врятувалася Едка Шикман (уроджена Еда Надель). Їй вдалося вийти з території гетто напередодні акції завдяки допомозі росіянки, яка за гроші якимось чином провела її повз охорону й відвела до іншого місця, де Едці також за «орендну плату» допомагали переховуватися¹¹². Коли перебування в цьому міс-

¹¹⁰ Справа Марії Червень (Akta Marii Czerwień). AZIH. Sygn. 301/6575. S. 1.

¹¹¹ Helen Edel, Interview 40534, Part 3.

¹¹² Edith Schickman, Interview 03516. Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 5 Parts, Part 3.

ці стало надто небезпечним, Едка звернулася по допомогу до знайомої християнки «Кшисі», якій її сім'я залишила чимало цінних речей напередодні однієї з «акцій». На всіх окупованих територіях України євреї передавали цінні речі на зберігання християнським сусідам, щоб нацистський режим не конфіскував їх або щоб майно просто не розграбували. Люди, які брали речі знайомих євреїв на зберігання, згодом, коли євреї поверталися, поводитися по-різному. Дехто вдавав, що нічого не брав або ж що все втрачено, інші — навпаки, повертали речі або ж допомагали в якийсь інший спосіб. «Кшися», про яку розповідає Едка, не без вагань погодилася прихистити її до кінця війни. Жінка страшенно боялася, що хтось дізнається про це¹¹³.

Проте допомога за гроші була недоступною для більшості євреїв Рави-Руської, які жили переважно бідно. Ба більше, надійних людей, охочих допомагати за певну вигоду, також було небагато, адже йшлося про ризик для життя. Іноді християнські сусіди, скориставшись скрутним становищем євреїв, відбирали в них останні цінності й потім проганяли на вулицю або видавали поліції. Утім, про такі випадки в Рави-Руській невідомо.

Щоб схилити християнських сусідів на свій бік і отримати їхню допомогу, деякі юдеї приймали християнство або ж принаймні казали про намір це зробити. Саме так певний час рятувалася Рут Хаскел: *«Щоб врятувати мене, моя мати... розповіла пані Анні, що їй наснилося, нібито Ісус Христос хотів, щоб мене навернули у християнську віру. І пані Анна сприйняла це дуже серйозно, вона мене вчила Новому Заповіту, що пізніше сильно стало в пригоді. І через це, це було вже тоді, коли більшість євреїв схопили. Вже не залишилось схованок. Через це вона мала врятувати мене в церкві, щоб я могла прожити досить довго, щоб перейти у християнство»*¹¹⁴. Коли перебувати там стало надто небезпечно, Рут вдалася до іншої стратегії порятунку — втекла на примусові роботи до Німеччини.

¹¹³ Edith Schickman, Interview 03516, Part 3.

¹¹⁴ Ruth Haskell, Interview 51302, Part 1.

Небезпека для людей, які перехувалися в українських або польських сусідів, посилювалася в другій половині 1943 – першій половині 1944 р., коли до східної Галичини із західної Волині докотилася хвиля українсько-польського протистояння¹¹⁵. Едіт Шикман згадувала, що люди, які надавали їй допомогу за матеріальну винагороду, вирішили тікати через розгортання цього конфлікту, що супроводжувався обопільними етнічними чистками: «Тепер... ця пара, вона була полячкою, а він українцем. А потім спалахнула війна між українцями і поляками. Вони вирішили залишити це місце. Вони збиралися піти кудись у місто. Одного вечора вони покликали мене і сказали: “Ми йдемо. Я... я залишу тобі відро води і один хліб”... Я бачила в Раві-Руській, коли люди іммігрували до Росії, їх будинки громили тощо. Я кажу: “Мене відразу ж знайдуть”. Вони кажуть: “Ну, що ти хочеш від нас?”»¹¹⁶. Отже, бруталізація життя в умовах війни й посилення міжетнічних конфліктів суттєво понижували шанси євреїв на виживання.

Спроби інтегруватися до партизанських загонів

Ще однією поширеною стратегією виживання євреїв Рави-Руської були спроби інтегруватися до партизанських загонів. Так удалося пережити війну братові Ули Шиф: «Але брат, який вижив, був у партизанській армії, а потім він приєднався до російської армії, і він вижив з російською армією в Берліні і повернувся з Берліна після війни»¹¹⁷. Однак у радянських партизанських загонах було чимало бійців із антисемітськими поглядами. До того ж потрапити до лав партизанів могли переважно озброєні чоловіки. Подколи ставлення радянських партизанів до вцілілих євреїв залежало від позиції командира. Якоїсь централізованої стратегії порятунку євреїв у середовищі радянського партизанського руху ніколи не було.

¹¹⁵ Мотика Гжегож. Від волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. Київ : Дух і Літера, 2013. С. 155.

¹¹⁶ Edith Schickman, Interview 03516, Part 3.

¹¹⁷ Ula Schief, Interview 06447, Part 2.

Поблизу Рави-Руської активною була й польська Армія Крайова (АК). Берні Бергер згадував, що йому допомагав переховуватися колишній однокласник, один із бійців АК: «Він сам повідомив нам, що в польській підпільній армії нам не будуть раді. Він не сказав, що ми будемо в небезпеці, він сказав, що нам не будуть раді. Він не буде говорити їм про нас, і коли ми зустрічаємо когось, ми не повинні говорити їм, що ми його знаємо»¹¹⁸. У цих словах чітко відчувається страх перед польським підпіллям. Бійці АК часто вбивали євреїв, там також було чимало людей із антисемітськими поглядами, однак були й такі, хто допомагав знайомим євреям вціліти, як-от знайомий Берні. Треба також згадати, що польський уряд у вигнанні ініціював створення окремої організації «Жегота», яка діяла в межах АК і мала на меті допомагати вцілілим євреям. Проте в джерелах немає інформації про те, що ця організація допомагала євреям Рави-Руської.

Ставлення УПА до євреїв також значною мірою було зумовлено позиціями командирів і окремих бійців. Іван-Павло Химка у своєму дослідженні згадує про документальні свідчення того, що бійці УПА збиралися вбивати поляків і вцілілих євреїв, які переховувалися поблизу Рави-Руської¹¹⁹. Однак траплялося й так, що окремі бійці й навіть підрозділи УПА приходили на допомогу євреям¹²⁰.

Загалом у середовищі партизанського руху простежувалася певна амбівалентність у ставленні до євреїв, були часті вияви антисемітизму. Все це перетворювало стратегію виживання, пов'язану з долученням до партизанських загонів, на дуже ризиковану справу.

¹¹⁸ Berney Berger, Interview 13485, Part 4.

¹¹⁹ Himka John-Paul. Ukrainian Nationalists and the Holocaust. P. 391.

¹²⁰ Див. наприклад підрозділ «УПА і доля вцілілих» у публікації: Мізоч: життя та загибель єврейської громади / Роман Михальчук. Київ : Український центр вивчення історії Голокосту, 2023. Також про це див.: Himka John-Paul. Ukrainian Nationalists and the Holocaust. Pp. 410–411. Поблизу містечка Тучин у Рівненській області член підпілля ОУН (б) Федір Коротюк тривалий час допомагав переховуватися групі тамтешніх уцілілих євреїв, приховучи це від інших бійців УПА: Архів управління СБУ в Рівненській області. Спр. № 954. Т. 1. Арх. № 11368. Арк. 27–29.

Приховування ідентичності

Однією з найпоширеніших стратегій виживання єврейських жінок Рава-Руської було приховування ідентичності. Використовуючи куплені на чорному ринку підроблені документи з фальшивими іменами, вони намагалися потрапити на примусові роботи до Райху (Рава-Руська була розташована поблизу залізничного вузла, через який відправляли до Німеччини ешелони з тисячами робітників). Лише в далекій від дому місцевості можна було приховувати своє єврейське походження не боючись, що тебе впізнають знайомі на вулиці. Єврейські чоловіки у таких ситуаціях ризикували більше, бо було легко перевірити, чи належать вони до юдейської релігії: «Хлопці не могли багато зробити, бо була проблема – вони були обрізаними. Якщо хтось тікав і його ловили – одразу ж знімали штани й бачили, хто він. Дуже небагато кому з хлопців вдалося втекти. Отже, ця можливість залишалася тільки у дівчат»¹²¹. Попит, імовірно, зумовив пропозицію: розквітла торгівля підробленими документами на чорному ринку. В цьому були задіяні зокрема поляки: «Поляк... Він поляк. Він був із Кракова, але працював у Рава-Руській на лісопилці. І ось він приніс документ... вони отримали багато грошей, шалену купу грошей взяли за це... (заробляли)»¹²².

Як писав Курт Левін, «втечі за допомогою арійських документів відбувалися, немов справжній масовий рух. Для цього потрібні були такі папери: документ, який підтверджував, що його власник повідомив про свою поїздку у належні інстанції, свідоцтво про народження, посвідчення особи – того часу і довоєнне. Все це можна було придбати за десятки тисяч злотих. Зрозуміло, потрібно було знати, де роблять вдалі підробки, щоб не потрапити до рук шахраїв, котрих розвелось тоді дуже багато»¹²³.

Окрім придбання підроблених документів, втікачки створювали переконливу легенду, щоб приспати пильність

¹²¹ Le'ah Rozentsvayg, Interview 34376, Part 2.

¹²² Batyah Shai, Interview 27851, Part 1.

¹²³ Lewin Kurt. Przeżyłem. S. 105–106.

поляків і українців, що також перебували на роботах у Райху. Будь-які суперечності могли викликати підозри і викрити справжню ідентичність єврейок.

Наприклад, Іта Клайнер-Лев уціліла завдяки тому, що її мати вирішила, поки це ще було можливо, придбати підроблені документи і відправити доньку на примусові роботи до Німеччини через «арбайтсамт», тобто біржу праці. Їй вигадали нову біографію: української дівчини Катерини¹²⁴.

Тато Хелени Флаум не лише придбав їй документи на ім'я Катаріни Жозефіни Хенсель¹²⁵, а й подбав, щоб ім'я доньки потрапило до списків примусових робітників. Зрештою Хелене за розподілом опинилася на примусовій праці в Граці.

Багато хто з єврейок боялися їхати через найближчі залізничні станції, оскільки під час посадки на потяг їх могли впізнати знайомі. Люсі Вілкінс зазначала про це так: «До Любліна. В інше місто. Я не могла виїхати через станцію у своєму рідному місті, бо боялася, що мене хтось впізнає»¹²⁶. Вже з Любліна Люсі потрапила до Бремена, а звідти — до Ганновера, де працювала зокрема в поліцейській їдальні. Лея Розенцвайг вирішила їхати через Островіце і Ченстохову, потрапити до яких їй допоміг ледве знайомий поляк¹²⁷. Із Ченстохової їй зрештою вдалося сісти на потяг із примусовими робітниками до Штрасхофа в Австрії. Звідти Лею відправили працювати на цукровому заводі в Леопольдсдорфі.

Батьки Гелени Едель придбали їй не дуже якісні підроблені документи на ім'я Гелени Кошиль, із якими їй вдалося дістатися Пшемисля: «Ім'я Гелени Кошиль, яке я побачила в свідомстві, стало надзвичайним збігом обставин. І причина імені... не знаю, чи дивилася на це моя мати, я думаю, що

¹²⁴ Sefer zikaron le-kehilat Rava Ruska ve-ha-seviva. P. 284. Переклад англійською див.: <https://www.jewishgen.org/yizkor/Rava-Ruska/Rava-Ruska.html>

¹²⁵ Helena Flaum, Interview 51882, Part 4.

¹²⁶ Lucy Wilkins, Interview 15953, Part 1.

¹²⁷ Le'ah Rozentsvayg, Interview 34376, Part 3.

вона думала про те, щоб, принаймні, ім'я було таким, як моє. Бо говорили про те, що деякі дівчата відправилися добровольцями до Німеччини, і що в Кракові поляки та німці були клітливими. Вони знали, що дівчата хочуть врятувати себе. І тоді іноді, коли хтось здавався схожим на семіта, вони йшли на конфронтацію і запитували: “Як тебе звати?!” І дівчата зі страху видавали себе»¹²⁸. У Пшемислі Гелена придбала якісніші підроблені документи на ім'я Стефанії Стефанович, із якими потрапила на примусові роботи до німецької громади Зеєдорф¹²⁹.

Усі оповідачки, які вижили, приховуючи свою ідентичність на примусових роботах у Райху, згадують багато моментів, коли вони були на межі викриття. Будь-які дрібниці могли видати єврейську ідентичність: акцент, неправильно вимовлена молитва, відсутність звички молитися перед сном, промовлені івритом чи їдишем слова уві сні тощо. Вцілілих єврейок дуже часто підозрювали поляки і українці, з якими вони разом працювали на примусових роботах. Багатьох єврейок викрили, як-от Улу Шиф, яка потрапила спочатку до жіночого концентраційного табору Равенсбрюк, а згодом — до Дахау¹³⁰.

Рут Хаскел затримали у Кракові, ще до відправлення на примусові роботи. Поляки донесли на неї, що вона єврейка. Проте добре знання католицьких традицій допомогло їй переконливо довести поліції, що вона полька і сталося непорозуміння¹³¹. Потрапивши на примусові роботи до німецького міста Галле-на-Заале, Рут ще неодноразово стикалася з підозрами з боку поляків і українців. Проте їй пощастило пережити війну і вціліти.

Отже, частина єврейок із Рави-Руської змогла пережити окупацію, приховуючи свою ідентичність на примусових роботах у Німеччині. Далеко не всі, хто потрапив туди завдяки підробленим документам, дожили до кінця війни.

¹²⁸ Helen Edel, Interview 40534, Part 4.

¹²⁹ Ibid. Part 5.

¹³⁰ Ula Schief, Interview 06447, Part 2.

¹³¹ Ruth Haskell, Interview 51302, Part 2.

Багатьох викривали поляки або українці, які також працювали в Райху, багато загинули від нелюдських умов праці. Проте робота в Райху все ж дала деяким з уцілілих євреїв шанси на виживання.

ПОВОЄННЕ ЖИТТЯ І МЕМОРІАЛІЗАЦІЯ

Траєкторії долі уцілілих євреїв

Унаслідок нацистської окупації єврейську громаду Рави-Руської було повністю знищено. Вцілілим євреям було дуже важко психологічно повертатися до тих місць, де загинули їхні родичі й досі мешкали ті, хто допомагав німцям учиняти вбивства. Наприклад, Лея Розенцвайг, яка зустріла кінець війни у Відні, вирішила не повертатися до рідного міста: «Я зустріла у Відні своїх подруг, що також втекли з Рава-Руської й поверталися. Вони сказали мені: тобі там нема чого шукати, ніхто не залишився в живих. До того ж, це смертельно небезпечно, там бандерівці, тобто українці...»¹³². В Австрії вона познайомилася з представниками організації «Бріха»¹³³, які допомогли їй спочатку перебратися до Генуї, а звідти кораблем на Кіпр: «Ми знали, що ми їдемо на Кіпр. Умови на кораблі були дуже тяжкими. Лежали як сардини, не могли навіть присісти, тільки лежати або трохи підняти голову. Замість 400–500 пасажирів нас було десь 2000. У такій тисняві дісталися до Кіпру, я, зрозуміло, захворіла й на кораблі, мене висадили в Фамагусті на Кіпрі — й одразу до лікарні»¹³⁴. Після кількатижневого лікування Лея ще кіль-

¹³² Le'ah Rozentsvayg, Interview 34376, Part 5.

¹³³ «Бріха» — підпільна організація, яка переправляла вцілілих після Голокосту євреїв до Палестини. Створена прихильниками сіонізму у 1944 р.

¹³⁴ Le'ah Rozentsvayg, Interview 34376, Part 6.

ка років мешкала на Кіпрі, а 1949 р. емігрувала до Ізраїлю і оселилася в Тель-Авіві, де почала будувати нове життя.

Ула Шиф наприкінці війни перебувала в Дахау. Із наближенням американських військ вона потрапила до «маршу смерті»¹³⁵, і її колона наштовхнулася на американських солдатів, які звільнили бранців. Упродовж деякого часу Ула лікувалася в німецькій лікарні й згодом переїхала до Кракова. Там вона вирішила емігрувати до кузена в Австралію, з яким змогла контактувати завдяки співробітникам Червоного хреста¹³⁶. Ула переїхала до Сіднея, де ще багато років намагалася забути пережите і призвичаїтися до нового життя.

Рут Хаскел була на роботах у Німеччині, коли прийшли американські війська. Вона опинилася у таборі для переміщених осіб у Цайльсхаймі¹³⁷. Про повернення додому Рут навіть не думала. У травні 1946 р. вона переїхала до родичів у США, а наприкінці 1949 р. — до міста Хайфа в Ізраїлі¹³⁸.

Люсі Вілкінс після приходу американських військ майже рік мешкала в Бремені, відтак переїхала до Нью-Йорка¹³⁹. Хелене Флаум, яка також перебувала на роботах у Райху, дізналася, що всі її рідні й близькі загинули під час Голокосту. Тому вона вирішила більше не повертатися до Рави-Руської¹⁴⁰. У 1948 р. Хелене переїхала до Ізраїлю, однак їй важко було будувати нове життя в країні, що тільки-но відвоювала незалежність. Зрештою у 1952 р. вона оселилася в Нью-арку в США.

¹³⁵ Маршами смерті називали примусові марші в'язнів концтаборів наприкінці Другої світової війни. Коли наближалися радянські війська або армії союзників, охоронцям концтаборів наказували евакуювати в'язнів подалі від лінії фронту. Під час переміщення таких колон від виснаження, переохолодження і голоду померло дуже багато в'язнів. Останні марші смерті відбувалися на території Німеччини вже після повної капітуляції нацистського режиму, адже охоронці концтаборів подеколи не знали про це або ж не розуміли, як їм учинити. Це промовистий приклад потужної інерції геноцидного процесу.

¹³⁶ Ula Schief, Interview 06447, Part 4.

¹³⁷ Ruth Haskell, Interview 51302, Part 4.

¹³⁸ Ibid.

¹³⁹ Lucy Wilkins, Interview 15953, Part 3.

¹⁴⁰ Helena Flaum, Interview 51882, Part 7.

Берні Бергер пережив Голокост із допомогою своїх християнських сусідів. Після війни він повернувся ненадовго до Рави-Руської, щоб дізнатися, що там відбувалося. Ось що він розповів: «Загалом євреїв... було небагато, ми вже були в Раві-Руській, просто приїхали подивитися, що робиться в міс-ті. Тоді ми вирішили, що залишатися там на одну ніч задов-го. Вночі можна було почути постріли і тому подібне. Отже, ми вирішили поїхати до великого міста, до Львова. ...туди вирушало багато євреїв, які вижили»¹⁴¹. Як і Лея Розенцвайг, Берні зазначав про небезпечну ситуацію в Раві-Руській і страх залишатися там через повоєнний хаос і діяльність підпільних організацій. Він переїхав до Щецина, а звідти до табору для переміщених осіб у Гессіш-Ліхтенау¹⁴². У 1949 р. Берні потрапив до табору в Ульмі і вже звідти емігрував до США, де ще до війни мешкав його батько, якому тричі не вдалося перевезти свою сім'ю до Америки у 1930-ті роки че-рез проблеми з візою. Наприкінці 1949 р. Берні оселився в Нью-Йорку.

Отже, поодинокі вцілілі під час Голокосту євреї Рави-Руської вирішили після війни назавжди залишити це міс-течко. Вони більше не відчували прив'язаності до нього, оскільки майже вся юдейська громада загинула й знайомий для них світ назавжди зник.

Покарання винуватців

У повоєнні роки частина німецьких винуватців опинила-ся на лаві підсудних за скоєні ними злочини проти жертв Голокосту. 29 січня 1949 р. в Польщі засудили до смертної кари гауптшарфюрера СС Йозефа Грімека, який деякий час очолював єврейський табір праці в Раві-Руській. Вирок так і не було виконано, оскільки злочинець помер у в'язниці в 1950 р. 13 липня 1949 р. колишнього оберштурмфюрера СС Освальда Гейдука засудили до довічного ув'язнення в Мюн-хені. Йому підпорядковувалася кримінальна поліція у Раві-

¹⁴¹ Berney Berger, Interview 13485, Part 5.

¹⁴² Ibid.

Руській, яка брала активну участь в арештах євреїв і реалізації депортаційних та розстрільних «акцій»¹⁴³. Однак більшість німецьких винуватців масових убивств імовірно ніколи не були покарані.

На території СРСР також відбувалося багато судових процесів над місцевими виконавцями, які працювали на нацистській окупаційний режим, зокрема службовцями допоміжної поліції. Радянську владу особливо цікавило покарання «колаборантів» і членів ОУН та УПА. Якщо серед них траплялися ті, хто допомагав євреям, — радянські каральні органи не надто зважали на це і все одно присуджували цим людям суворі вироки.

Щоб дослідити питання відповідальності й покарання місцевих злочинців за участь у реалізації Голокосту в Раві-Руській, треба окремо вивчати кримінальні справи СБУ. Також потрібно дослідити історію табору для декількох тисяч радянських військовополонених і штрафного табору «Шталаг 325» для французьких і бельгійських військовополонених у Раві-Руській, зокрема щодо долі єврейських військовополонених.

Пам'ять про Голокост

Унаслідок нацистської окупації єврейську громаду було повністю знищено. Рава-Руська перетворилась на переважно українське за етнічним складом мешканців місто і не має нині єврейської громади. Упродовж довгого часу пам'ять про загиблих євреїв тут не було гідно увічнено. У СРСР пам'ятати про Голокост хоча й не забороняли, але й жодним чином не сприяли розвитку такої культури пам'яті. Тоді вважали, що такі колективні практики комеморації можуть надміру акцентувати на етнічних відмінностях, що завадить формуванню ідентичності радянської людини.

Локальна топографія насилля і пам'яті в Раві-Руській охоплює декілька місць убивств євреїв, а також масові

¹⁴³ Rawa Ruska. *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*. Vol. 2: Part A. P. 820.

поховання полеглих і вбитих радянських військовополонених та французьких і бельгійських військовополонених, які ще не інтегровані належно в локальні та регіональні історію і пам'ять.

Значна частина євреїв Рави-Руської загинула в таборі смерті в Белжеці. Серед знакових місць пам'яті для містечка — місце розстрілів на Новому єврейському кладовищі. Сьогодні там споруджено меморіал. Цей цвинтар, біля якого було вбито частину в'язнів гетто в грудні 1942 р., частково знищили представники нацистської окупаційної влади. Євреїв примусили викладати дороги зі зруйнованих надгробків. Радянська влада також використовувала надгробки для господарських потреб. Місце розстрілів упродовж довгого часу було занедбаним, мародери подеколи шукали коштовності в могилах загиблих жертв Голокосту і раніших похованнях. Мешканка Рави-Руської розповіла, що звідти брали пісок для будівництва: *«З той ями, де окопиться, то пісок брали навіть, то ми людей ще сварили, щоб не брати, бо то недобре, на дорогу той пісок возили. Кажу, там люди поховані, побиті, і ви звідти берете землю. Не беріть, кажу, бо то буде аварія яка, чи що, буде недобре»*¹⁴⁴. Територію Нового єврейського цвинтаря і місце масового розстрілу, що прилягало до нього, не було позначено, вони заросли чагарником. До розпаду Радянського Союзу про події, що відбувалися на цьому місці, нагадувало лише невелике нагромадження надгробків.

У 2013 р. зусиллями україно-німецького проекту «Захистимо пам'ять» і коштом Федерального міністерства закордонних справ Німеччини розпочались будівельні роботи із захисту місця масового поховання та спорудження меморіалу на Новому єврейському цвинтарі та місці масових розстрілів. Меморіальний комплекс за проектом Володимира Мотики офіційно відкрили 29 червня 2015 р. Територію масового поховання обвели огорожею заввишки 80 сантиметрів. Додатковий захист забезпечують світлі камені, що по-

¹⁴⁴ Yahad – In Unum archives, testimony No. 539, 30 грудня 2007 р.

ходять із цієї місцевості. Біля дороги стоїть простий павільйон, поруч — пам'ятний камінь із написом і стела, яка інформує про історію євреїв Рава-Руської до та під час Другої світової війни. З надгробків, які лежали колись купою і поросли травою, спорудили стіну пам'яті у формі воріт, що ніби запрошують пройти у них. З 2020 р. до кінця 2023 р. україно-німецький проект продовжив свою роботу під назвою «Мережа пам'яті»¹⁴⁵.

Довгий час у Раві-Руській мало хто цікавився історією Голокосту в рідному місті або ж цей інтерес не набував публічного характеру.

Упродовж останнього десятиліття з'явилися локальні ініціативи, які вивчають історію і топографію Голокосту в Раві-Руській. Серед них вагома роль належить учителям і учням місцевих шкіл. Під керівництвом учительки історії Любові Кремінець учні рава-руського ЗЗСО I–III ступенів № 2 у межах проектів «Захистимо пам'ять» і «Мережа пам'яті» досліджували історію єврейської культури в місті. Вони створили та розмістили на вулицях міста три інформаційні стенди у важливих для єврейської історії Рава-Руської місцях, зібрали матеріали та розробили тематичну карту міста, створили буклет із картою міста та короткою історичною довідкою і інформаційну брошуру «Життя та загибель єврейської громади на прикладі міста Рава-Руської»¹⁴⁶. Учні і вчитель рава-руського ЗЗСО № 1 разом із Рава-Руською міською радою облаштували інформаційну виставку про історію міста та історію єврейської громади у місті. На стендах відтворено історичний екскурс, важливі події з історії Рава-Руської і їх вплив на історію єврейської громади. Історичні і сучасні фото та схеми дають змогу уявити події та пов'язати їх із сучасністю. Виставкові стенди розміщено біля міської ради і парку, розташованого на території зруйнованого старого єврейського цвинтаря, — у такий спосіб ушановано це місце.

¹⁴⁵ <https://netzwerk-erinnerung.de/uk/>

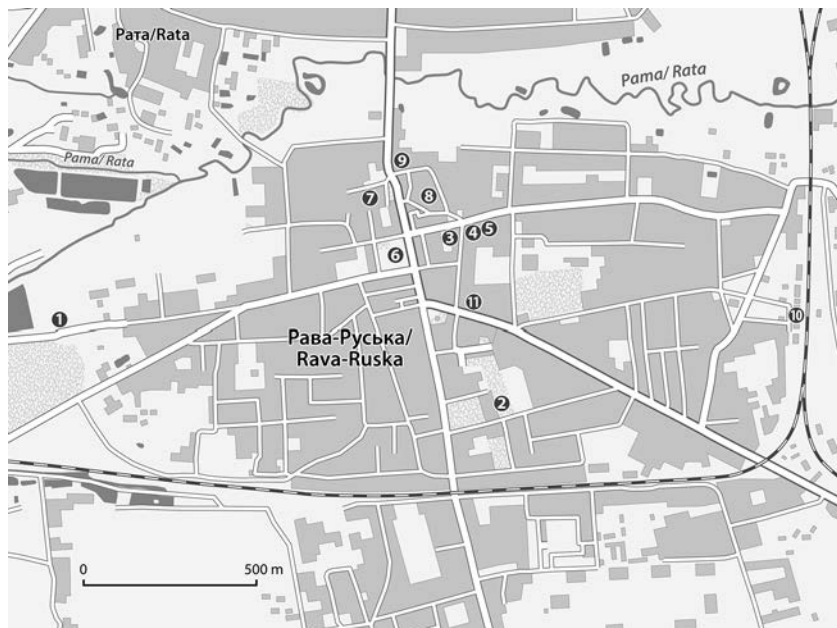
¹⁴⁶ <http://protecting-memory-ua.org/rava-ruska/vykladannia-istorii-holokostu>

У 2023 р. за підтримки проекту «Мережа пам'яті» з ініціативи координаторки Оксани Сущук і вчительки Любові Кремінець виставку було оновлено: старі таблиці з написами замінено на нові. В рамках проекту «Мережа пам'яті» надруковано новий наклад буклету з історії Рави-Руської та брошури «Життя та загибель єврейської громади (на прикладі міста Рави-Руської)». Учні рава-руського ЗЗСО І–ІІІ ступенів № 3 разом із вчителькою історії підготували карту-банер свого міста, де позначено важливі об'єкти, пов'язані з історією місцевих євреїв, основні історичні будівлі Рави-Руської та визначні місця.

Догляд за місцем пам'яті нині здійснюють співробітники комунальних організацій за дорученням місцевої влади.

Ця публікація проекту також покликана сприяти подальшому вивченню, осмисленню і збереженню місцевої історії.

ІЛЮСТРАЦІЇ/ ILLUSTRATIONS

Сучасна мапа міста Рава-Руська: 1 – Меморіал жертвам Голокосту на колишньому Новому єврейському цвинтарі. 2 – Колишній єврейський цвинтар, сьогодні – міський парк. 3 – Колишня «Залізна синагога». 4 – Колишня синагога. 5 – Колишні синагога і дім навчання. 6 – Ринок. 7 – Костел Святого Йосифа. 8 – Греко-католицька церква Святого Юрія. 9 – Колишне подвір'я цадика. 10 – Вокзал. 11 – Колишня юдейська ритуальна лазня (мікvah).

A present-day map of Rava-Ruska: 1 – Holocaust Victims Memorial at the former New Jewish Cemetery. 2 – Former Jewish cemetery, a municipal park today. 3 – Former “Iron Synagogue”. 4 – Former synagogue. 5 – Former synagogue and house of learning. 6 – Market place. 7 – St. Joseph’s Church. 8 – St. George’s Greek Catholic Church. 9 – Tzadik’s former yard. 10 – Station. 11 – Former Jewish ritual bathhouse (mikvah).

Місцеві селяни і торговці в базарний день у Раві-Руській, 1910 р.
Local village residents and traders on a market day in Rava-Ruska, 1910.

© Ullstein Bild - Imagno

Учасники і учасниці підготовчого табору молодіжного руху «Гехалуц». Рава-Руська, 1935 р.

Members of a pioneer training commune of the Hehalutz youth movement in the city of Rava-Ruska, 1935.

© Ghetto Fighters' House Archives, 1137

Гелен Едель (уроджена Єлена Едель) із Рави-Руської, пережила Голокост, приховуючи свою ідентичність на примусових роботах у Зеедорфі (Німеччина). Фото зроблено під час запису інтерв'ю для Архіву візуальної історії Фонду Шоа. Торонто, 1998 р.

Helen Edel (née Helena Edel) from Rava-Ruska survived the Holocaust as a forced labourer under an assumed identity in Seedorf (Germany). The photo was taken during the recording of an interview for the Visual History Archive. Toronto, 1998.

© VHA USC Shoah Foundation, Helen Edel, Testimony 40534, 1998

Довоєнне фото родин Еделів і Шипперів. Дівчина у білій сукні у центрі фото — Єлена Едель. Поруч із нею її брат, батьки, дідусі, бабусі та інші родичі. Велику частину родини вбили під час Голокосту. Рава-Руська, 1931 р.

Pre-war photo of the Edel and Schipper families. The young lady wearing a white dress in the centre of the photo is Helena Edel. Next to her are her brother, parents, grandparents and other relatives. A large part of the family was killed during the Holocaust. Rava-Ruska, 1931.

© VHA USC Shoah Foundation, Helen Edel, Testimony 40534, 1998

У приміщенні банку барона Гірша у Раві-Руській. Позаду ліворуч – Авраам Едель, батько Єлени, який був менеджером цього банку. Поруч із ним співробітниця і співробітник банку. Дата фото невідома (орієнтовно 1930-ті рр.).

Inside Baron Hirsch's bank in the town of Rava-Ruska. In the background on the left is Helena Edel's father, Abraham, who was the manager of the bank. Next to him are a female employee and a male employee of the bank. The date of the photo is unknown (around the 1930s).

© VHA USC Shoah Foundation, Helen Edel, Testimony 40534, 1998

Гелена Едель і Антоній Хрущик, який допоміг їй вижити під час Голокосту. Пшемисль, 1942 р.

Helena Edel and Antonii Khrushchuk, who helped her survive during the Holocaust. Przemysl, 1942.

© VHA USC Shoah Foundation, Helen Edel, Testimony 40534, 1998

Хелене Флаум (уроджена Хая Мілер) із Рави-Руської, пережила Голокост, приховуючи свою ідентичність на примусових роботах у Граці (Австрія). Фото зроблено під час запису інтерв'ю для Архіву візуальної історії Фонду Шоа. Нью-Джерсі, 2001 р.

Helene Flaum (née Chaya Miller) from Rava-Ruska survived the Holocaust as a forced labourer under an assumed identity in Graz (Austria). The photo was taken during the recording of an interview for the Visual History Archive. New Jersey, 2001.

© VHA USC Shoah Foundation, Helena Flaum, Testimony 51882, 2001

Хелене Флаум (на той час мала прізвище Мардикс) зі своїм першим чоловіком Шломо Мардиксом. Париж, 1948 р.

Helene Flaum (at the time her surname was Mardix) with her first husband Shlomo Mardix. Paris, 1948.

© VHA USC Shoah Foundation, Helena Flaum, Testimony 51882, 2001

Ула Шиф (уроджена Саломеа Марц) із Рави-Руської, пережила Голокост, приховуючи свою ідентичність на примусових роботах у Німеччині, де її викрили й ув'язнили в концтаборі Равенсбрюк, а згодом — у Дахау. Фото зроблено під час запису інтерв'ю для Архіву візуальної історії Фонду Шоа. Сідней, 1995 р.

Ula Schief (née Salomea Marz) from Rava-Ruska survived the Holocaust as a forced labourer under an assumed identity in Germany, where she was exposed and imprisoned in Ravensbrück concentration camp, and later in Dachau. The photo was taken during the recording of an interview for the Visual History Archive. Sydney, 1995.

© VHA USC Shoah Foundation, Ula Schief, Testimony 6447, 1995

Саломея Марц (після війни Ула Шиф, у центрі) з братами (зліва направо) — Кубою, Ізраїлем, Барухом і Самюелем. Рава-Руська. Довоєнне фото, точна дата невідома.

Pre-war photo of Salomea Marz (Ula Schief after the war) (centre) with her brothers (from left to right) – Kuba, Israel, Baruch and Samuel. Rava-Ruska, undated.

© VHA USC Shoah Foundation, Ula Schief, Testimony 6447, 1995

Родина Саломеї Марц (після війни Ула Шиф). Зліва направо: брат Саломеї Самюель, мама Біна Ракель, батько Авраам Айзек, дядько Саломеї з дочкою Йетті на руках, Саломея та її брат Ізраїль. Велику частину родини вбили під час Голокосту. Довоєнне фото, точна дата невідома.

Pre-war photo of the family of Salomea Marz (Ula Schief after the war): from left to right: Salomea's brother Samuel, mother Bina Raquel, and father Abraham Isaac; Salomea's uncle holding his daughter Yetti; Salomea, and her brother Israel. The date of the photo is unknown. Most of the family were killed during the Holocaust.

© VHA USC Shoah Foundation, Ula Schief, Testimony 6447, 1995

Бат'я Шай (уроджена Рейз) із Рави-Руської, пережила Голокост, приховуючи свою ідентичність на примусових роботах у Німеччині. Фото Бат'ї з її чоловіком зроблено під час запису інтерв'ю для Архіву візуальної історії Фонду Шоа. Хайфа, 1997 р.

Batyah Shai (née Reiz) from Rava-Ruska survived the Holocaust as a forced labourer under an assumed identity in Germany. The photo of Batyah and her husband was taken during the recording of an interview for the Visual History Archive. Haifa, 1997.

© VHA USC Shoah Foundation, Batyah Shai, Testimony 27851, 1997

Родина Батї Рейз. Велику частину зображених на фото вбили під час Голокосту. Рава-Руська, 1931 р.

Pre-war photo of Batyah Reiz's family. Most of the family were killed during the Holocaust. Rava-Ruska, 1931.

© VHA USC Shoah Foundation, Batyah Shai, Testimony 27851, 1997

Люсі Вілкінс (уроджена Луша Лецтер) із Рави-Руської, пережила Голокост, приховуючи свою ідентичність на примусових роботах у Бремені і Ганновері (Німеччина). Фото Люсі з чоловіком зроблено під час запису інтерв'ю для Архіву візуальної історії Фонду Шоа. Нью-Йорк, 1996 р.

Lucy Wilkins (née Lusha Lezter) from Rava-Ruska survived the Holocaust as a forced labourer under an assumed identity in Bremen and Hanover (Germany). The photo of her and her husband was taken during the recording of an interview for the Visual History Archive. New York, 1996.

© VHA USC Shoah Foundation, Lucy Wilkins, Testimony 15953, 1996

Луша Лецтер (після війни Люсі Вілкінс, праворуч) разом із сестрою Гелен. Напередодні Другої світової війни. Місце невідоме.

Lusha Lezter (Lucy Wilkins after the war) (right) with her sister Helen. Immediately prior to World War II, unknown location.

© VHA USC Shoah Foundation, Lucy Wilkins, Testimony 15953, 1996

Луша Лецтер (після війни Люсі Вілкінс, праворуч) і Ірена Шоцька, які познайомилися на примусових роботах у Німеччині. Бремен, 1944 або 1945 р.

Lusha Lezter (Lucy Wilkins after the war) (right) and Irena Shotska, whom she met when they were forced labourers in Germany. Bremen, 1944 or 1945.

© VHA USC Shoah Foundation, Lucy Wilkins, Testimony 15953, 1996

Фото із робітничого посвідчення Луші Лецтер (вона вдавала з себе українку, жила і працювала під фальшивим ім'ям). Бремен, 1943 р.

Photo from Lusha Lezter's labour card. She assumed the identity of a Ukrainian woman and lived and worked under a false name. Bremen, 1943.

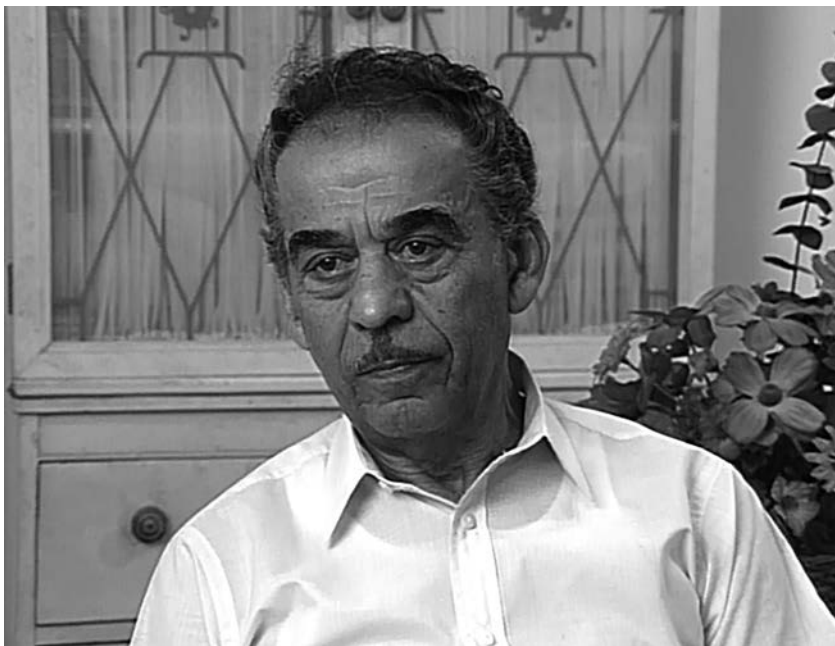
© VHA USC Shoah Foundation, Lucy Wilkins, Testimony 15953, 1996

Рут Хаскел (уроджена Рут Штрамер) із Рави-Руської, пережила Голокост, приховуючи свою ідентичність на примусових роботах у Галлена-Заале (Німеччина). Фото зроблено під час запису інтерв'ю для Архіву візуальної історії Фонду Шоа. Нагарія, 2000 р.

Ruth Haskell (née Ruth Shtramer) from Rava-Ruska survived the Holocaust as a forced labourer under an assumed identity in Halle an der Saale (Germany). The photo was taken during the recording of an interview for the Visual History Archive. Nahariya, 2000.

© VHA USC Shoah Foundation, Ruth Haskell, Testimony 51302, 2000

Берні Бергер (уроджений Берел Бергер) із Рави-Руської, пережив Голокост, переховуючись із допомогою польських та українських знайомих. Фото зроблено під час запису інтерв'ю для Архіву візуальної історії Фонду Шоа. Маямі, 1996 р.

Berney Berger (né Berel Berger) from Rava-Ruska survived the Holocaust, hiding with the help of Polish and Ukrainian acquaintances. The photo was taken during the recording of an interview for the Visual History Archive. Miami, 1996.

© VHA USC Shoah Foundation, Berney Berger, Testimony 13485, 1996

Берні Бергер (на той час — Берел Бергер). Рава-Руська, 1939 р.

Berney Berger (Berel Berger at the time). Rava-Ruska, 1939.

© VHA USC Shoah Foundation, Berney Berger, Testimony 13485, 1996

Берел Бергер (після війни Берні Бергер) разом зі своїми друзями-сіоністами. Рава-Руська, 1939 р.

Berel Berger (Berney Berger after the war) along with his Zionist friends. Rava-Ruska, 1939.

© VHA USC Shoah Foundation, Berney Berger, Testimony 13485, 1996

Довоєнне фото родини Бергерів. У центрі — молодий Берел Бергер, поруч із ним стоять — мати Регіна Бергер і сестра Фейга Бергер, сидять — дідусь Йона Бергер із дружиною Сарою. Рава-Руська, 1936 або 1937 р.

Pre-war photo of the Berger family: in the centre of the photo is the young Berel Berger, standing next to him are his mother Regina Berger and sister Feiga Berger, in the foreground (seated) are Jonah Berger with his wife Sarah. Rava-Ruska, 1936 or 1937.

© VHA USC Shoah Foundation, Berney Berger, Testimony 13485, 1996

Лея Розенцвайг (уроджена Лусія Крамер) із Рави-Руської, пережила Голокост, приховуючи свою ідентичність на примусових роботах на цукровому заводі в Леопольдсдорфі (Австрія). Фото зроблено під час запису інтерв'ю для Архіву візуальної історії Фонду Шоа. Поселення Сатерія (Ізраїль), 1997 р.

Le'ah Rozentsvayg (née Lucia Kramer) from Rava-Ruska survived the Holocaust as a forced labourer under an assumed identity at a sugar factory in Leopoldsdorf, Austria. The photo was taken during the recording of an interview for the Visual History Archive. Sitria agricultural settlement (Israel), 1997.

© VHA USC Shoah Foundation, Le'ah Rozentsvayg, Testimony 34376, 1997

Довоєнне фото родини Лусії Крамер (після війни Леї Розенцвайг). У верхньому ряду справа наліво – батько Ар'є, брат Ашер, мама Рахель; у нижньому ряду справа наліво – брат Азір'єль і Лусія. Місце невідоме.

Pre-war photo of the family of Lucia Kramer (Le'ah Rozentsvayg after the war): top row, from right to left: father Arye, brother Asher, mother Rachel; bottom row, from right to left: brother Asriel and Lucia. Location unknown.

© VHA USC Shoah Foundation, Le'ah Rozentsvayg, Testimony 34376, 1997

Молодіжна група в сіоністському клубі. Лусія Крамер у центрі фото. Рава-Руська. Орієнтовно 1930-ті роки.

Youth group at the Zionist club. Lucia Kramer is in the centre of the photo. Rava-Ruska, circa 1930s.

© VHA USC Shoah Foundation, Le'ah Rozentsvayg, Testimony 34376, 1997

Лея Розенцвайг разом із чоловіком Норбертом. Табір для переміщених осіб у м. Бадгастайн (Австрія). Перші повоєнні роки.

Le'ah Rozentsvayg with her husband Norbert at a displaced persons camp in the city of Badgastein (Austria), early post-war years.

© VHA USC Shoah Foundation, Le'ah Rozentsvayg, Testimony 34376, 1997

Євреї на примусових роботах у Раві-Руській, між 1941 і 1943 рр.
Jews undertaking forced labour in Rava-Ruska, between 1941 and 1943.

© <http://www.holocaustresearchproject.org/ghettos/rawaruska.html>

Вулиця гетто в Раві-Руській. Період нацистської окупації.

A street in the Rava-Ruska ghetto during the period of Nazi occupation.

© <http://www.holocaustresearchproject.org/ghettos/rawaruska.html>

Новий єврейський цвинтар, приблизно 1910 р.

The New Jewish Cemetery, circa 1910.

© Private collection of Ewa Kamishnikowa

29 червня 2015 р. на Новому єврейському цвинтарі і місці масових розстрілів у Раві-Руській було відкрито меморіал пам'яті вбитих єврейських дітей, жінок і чоловіків. Меморіал побудовано у межах проекту «Захистимо пам'ять» із коштів Міністерства закордонних справ Німеччини. З надгробків, які лежали колись купою і поросли травою, спорудили стіну пам'яті. Рава-Руська, 2015 р.

On 29 June 2015, a memorial dedicated to the murdered Jewish children, women and men was opened at the former New Jewish Cemetery, the site of mass shootings in Rava-Ruska. The memorial was built as part of the “Protecting Memory” project with funds provided by the German Federal Foreign Office. A wall of memory was built from the tombstones that once lay in a pile and were overgrown with grass. Rava-Ruska, 2015.

© Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, Anna Voitenko

Масове поховання на Новому єврейському цвинтарі обвели загородою заввишки 80 сантиметрів. Біля дороги — павільйон і пам'ятний камінь, який містить напис про вбитих тут євреїв. Поруч — інформаційна стела, що розповідає історію євреїв Рави-Руської до і під час Другої світової війни.

The mass grave at the New Jewish Cemetery was surrounded by an 80-centimetre-high enclosure. Positioned next to the road is a pavilion with a memorial stone bearing an inscription in memory of the Jews killed here. Nearby is an information stele featuring the history of the Jews of Rava-Ruska before and during World War II.

© Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, Anna Voitenko

SUMMARY

RAVA-RUSKA: THE LIFE AND DEATH OF THE JEWISH COMMUNITY

Rava-Ruska has been an administrative centre of the Rava-Ruska territorial community within the Lviv District of Lviv Oblast since 2020. The territorial community is comprised of 46 settlements. In 2023 the population of the community totalled 25,694. Rava-Ruska itself is home to about 8,500 residents. Jews have lived in Rava-Ruska almost from the time of its founding.

Early history of Rava-Ruska

The earliest mention of Rava-Ruska dates back to 1614. In the context of administrative territorial division, the town was part of the Belz voivodeship at the time. In addition to the Ukrainian population, Poles, Jews and Germans lived there. In 1772, Rava-Ruska became part of the Habsburg monarchy. In 1887, the Sokal-Yaroslav and Lviv-Belzec railway lines were built through Rava-Ruska. This boosted the town's economic development.

Jews lived in Rava-Ruska from the town's early days. In 1880, 3,878 Jews (60% of the total population) lived there; in 1890, 4,406 Jews (59%); in 1900, 5,098 Jews (57%); and in 1910, the town had a total of 6,112 Jewish residents (57%). Most Jews adhered to Hasidism. Significant Ukrainian and Polish communities also lived here. Centuries of coexistence of three large ethnic groups led to the formation of a special multicultural space in the town.

The Jewish community of Rava-Ruska in the interwar period

After the collapse of the Austro-Hungarian Empire in 1918, Rava-Ruska was part of the West Ukrainian People's Republic (ZUNR) during 1918–1919. The defeat of the Ukrainian national liberation revolution led to the capture of the town by Poland. Consequently, from 1919–1939, Rava-Ruska was the administrative centre of Rava District within the Lviv voivodeship. In 1921, Jews and Poles each made up 42% of the town's total population, while Ukrainians made up 14%. According to census results, 5,688 Jews (51%) lived in Rava-Ruska in 1931.

In the 1920s, Rava-Ruska was home to the branches of various Jewish political parties and organisations, a Hebrew-language school, several theatre ensembles, and a Jewish library. Despite this, many Jewish children attended a Polish state school or were enrolled at both Hebrew and Polish schools.

Not all Jewish accounts recall manifestations of antisemitism in Rava-Ruska; but they did occur. Antisemitic actions were mostly directed against successful merchants and Jews who professed Hasidism. Manifestations of religious antisemitism escalated during major Christian holidays.

The onset of World War II and the establishment of the Soviet regime

On the eve of the outbreak of World War II in 1939, a total of 7,120 Jews lived in Rava-Ruska. On 1 September 1939, Nazi Germany attacked Poland, triggering the start of World War II. German troops first entered Rava-Ruska in September 1939 and they occupied the town from 10–24 September 1939. They desecrated Torah scrolls in some of the synagogues in the town. One Jew was killed for a curfew violation.

Subsequently, the Soviet Union (USSR) took control of the town. According to the secret protocol to the German-Soviet non-aggression pact of 23 August 1939, Rava-Ruska was in the Soviet sphere of influence and therefore German troops only occupied this territory for a brief period before the arrival of

the Red Army. Under the Soviet regime, the Jews were able to take advantage of new opportunities that arose from the elimination of policies that had discriminated against Jews in inter-war Poland. Very soon, however, the changes turned out to be negative for the Jews. As part of the nationalisation campaign, many Jewish private businesses were confiscated. The Soviet government also actively persecuted Zionist figures, accusing them of “bourgeois nationalism”. In addition, the regime carried out religious persecution of Jews, inculcating a new ideology of “militant atheism”.

Nevertheless, in the memory of the Jews, repression under the Soviets was not as terrible as that experienced during the Nazi occupation. Therefore, given the events of the Holocaust that were to unfold, eyewitnesses assess the Soviet regime as a lesser evil.

The German-Soviet war and the Holocaust

The dilemma of (non-)evacuation

In 1941, on the eve of Nazi Germany’s invasion of the territory of the USSR, 7,400 Jews lived in Rava-Ruska. Most of them were unable to evacuate due to family circumstances, a lack of evacuation transports, and an unwillingness to believe there were “bad” Germans. The Jewish community of Galicia had positive memories of life under the Austrian Empire and was fond of German culture.

Rava-Ruska under the military occupation administration

German troops occupied Rava-Ruska in late June 1941. During July, the town was under the control of the German military commander’s office. Approximately at that time – in late June to early July 1941 – an auxiliary police detachment was formed in Rava-Ruska.

From 15 July, the occupiers began introducing in Rava-Ruska the anti-Jewish regulations that had been in effect in the General Government since the end of 1939. Jews aged 10 and over were required to wear the Star of David. All Jews aged between

14 and 60 were required to perform forced labour. Jews were forbidden to walk on pavements, appear in the central part of the town, use the post office and telegram services, or to visit cinemas and other public places. Subsequently, Jews were also banned from changing their place of residence.

The Judenrat (Jewish Council) was established in Rava-Ruska in July 1941. In the same month, the first “operation” (“Aktion”) took place: about 100 Jewish men were arrested and shot as alleged communists.

Under the civil occupation administration

On 1 August 1941, the territories of Eastern Galicia as a separate district of Galicia were incorporated into the occupation zone of the General Government. Rava-Ruska became the centre of the Kreis (district) bearing the same name. Dr Hans-Walter Zinzer was appointed head of the Kreis administration (Kreishauptmann). He held the position until March 1942; in April he was succeeded by Gerhard Hager. Posts of the German gendarmerie, Criminal Police and a unit of the Ukrainian auxiliary police were located in the town.

Establishment of a death camp in Belzec

Construction of the Nazi camp in Belzec began on 1 November 1941 and lasted until February 1942. Throughout 1942, about 500,000 Jews from different territories of the General Government, many Rava-Ruska Jews among them, perished in the Nazi death camp in Belzec. The last transport arrived there in mid-December 1942, after which the operation to burn bodies and destroy traces of the crimes continued in the camp.

Operation Reinhard and the beginning of deportations in Rava-Ruska

Operation Reinhard was the codename for the operation to kill most of the Jews living in the occupation zone of the General Government and Bialystok. The operation lasted from 17 March

1942 to October 1943. Within that time, about 2 million Jews and 50,000 Roma were killed in the Nazi death camps of Belzec, Sobibor and Treblinka.

On 19 March, 1942, the first deportation “operation” was conducted in Rava-Ruska. About 2,000 Jews were arrested and deported to Belzec. The second operation to deport Jews from Rava-Ruska to Belzec took place at the end of July 1942. On that occasion, a large group of about 2,000 Jews from the town, as well as Jews from the neighbouring settlements of Nemyriv, Maheriv and Uhniv, were deported to Belzec. Given the proximity of the town to Belzec, rumours of mass killings there spread quickly among the local population.

Establishment and existence of a ghetto in Rava-Ruska

The official order for the ghettoisation of Jews in the district was issued in December 1941. The forced relocation of the Jews of Rava-Ruska to the ghetto took place as late as August 1942. The ghetto was located in the central part of the town covering the area from the post office building to the market square. In the next two months, Jews residing in the surrounding villages of Maheriv, Nemyriv, Uhniv, Potylych and others were relocated to the open-type ghetto in Rava-Ruska. Many of the Jews who escaped from the trains to Belzec also sought refuge there. The total number of ghetto prisoners ranged from 15,000 to 18,000. However, the territory of the ghetto was not expanded; each room accommodated as many as 20–30 people. The ghetto was constantly short of water and food. There were repeated cases of Jews resorting to suicide when their situation in the ghetto became hopeless.

Liquidation of the ghetto

As a result of the overpopulation of the Rava-Ruska ghetto, a severe typhus epidemic broke out in winter 1942. Under the pretext of the need to combat the epidemic, Friedrich Katzmann ordered the liquidation of the ghetto, which was carried out on 7–11 December 1942.

The ghetto was liquidated by a Security Police unit from Sokal, the German gendarmerie and a local auxiliary police unit with the participation of a unit of the 5th Company of the 24th Police Battalion – a total of about 800 people. Shootings took place in Sedliskyi forest where, according to the Soviet Extraordinary State Commission, a total of about 10,000 people were killed, and in the New Jewish Cemetery, where almost 2,000 people were killed. About 1,000 more people were shot in the ghetto and buried in the same cemetery.

During the liquidation of the ghetto, about 2,500 Jews were deported to Belzec.

Murder of the last Jews in Rava-Ruska

For several months, approximately 60 Jews were still working in Rava-Ruska labour camp and had the task of burying those killed during the ghetto liquidation. In addition, up to 300 Jews were assigned the work of going through and sorting the property of those murdered.

In March 1943, this so-called “burial squad” was shot. Until June 1943, about 100 more Jews continued to live legally in Rava-Ruska. In May 1943, a group of 300-400 Jews from the town of Velyki Mosty were brought to Rava-Ruska, where they were deployed in road construction. In June 1943, they were shot near the village of Borove, along with those who still remained in the former town ghetto.

Survival strategies

Hiding in ghetto hideouts and surrounding forests

Not all Jews died in the abovementioned operations. Some managed to avoid such a fate by way of various survival strategies. More often than not, the same people had to resort to different survival strategies depending on current conditions. One of the first and very temporary solutions was to hide in numerous hideouts and bunkers on the territory of the ghetto.

But systematic searches and sweeps of ghettos led to the capture of many of those in hiding.

Many ghetto fugitives sought refuge in the surrounding villages or forests. However, not all local residents dared to support the Jews, as the Germans threatened them with the death penalty for providing such assistance. In most cases, village residents shared food and warm clothes with Jewish survivors they knew, and then urged them to go on and search for shelter in the nearest forests.

Hiding in the homes of Christian neighbours

Only a few local Ukrainians and Poles agreed to hide Jews for prolonged periods of time. Not all of them were willing to risk their own lives selflessly to help the surviving Jews. Thus, some people charged a fee for their hiding services. The danger to people who were hiding at the homes of their Ukrainian or Polish neighbours became even greater when a wave of Ukrainian-Polish conflict, which began in western Volhyn in 1943, reached eastern Galicia.

Attempts to integrate into partisan detachments

Some of the Jews of Rava-Ruska tried to survive the occupation by joining Soviet partisan detachments. There is also information about the surviving Jews receiving help from Home Army (Armia Krajowa) soldiers. Overall, there was a certain ambivalence towards Jews and frequent manifestations of antisemitism within the partisan movement. All of this made it very risky to attempt to survive through integration into partisan detachments.

Identity concealment

One of the most common survival strategies of the Jewish women of Rava-Ruska was to conceal their identity. Using forged documents with new fake names purchased on the black market, they tried to get recruited for forced labour in the German Reich. Only in an area remote from one's home could

one hide their Jewish origins without the risk of being recognised by an acquaintance in the street. Because circumcision made it easy to expose the true identity of men, it was mainly women who concealed their identity as a survival strategy.

All the female witnesses who survived by living under an assumed identity as forced labourers in the Reich recall many moments when they were on the verge of being found out. Far from all who got to the Reich by means of the counterfeit identity documents lived to see the end of the war. Many were exposed by Poles or Ukrainians who also worked in the Reich. Others died from the inhumane working conditions.

Post-war life and memorialisation

The fate of Jewish survivors

As a result of the Nazi occupation, the Jewish community of Rava-Ruska was completely wiped out. The town now has no Jewish community at all. Many surviving Jews were psychologically unable to stay in the places where their relatives died and those who helped the Germans commit murders continued to live. Therefore, most of the surviving Jews emigrated to the United States, Australia and Israel.

Punishment of the perpetrators

In the post-war years, some of the German perpetrators were put on trial for their crimes against the victims of the Holocaust. On 29 January 1949, SS-Hauptscharführer Josef Grimek, who for some time was the commandant of the Jewish labour camp in Rava-Ruska, was sentenced to death in Poland. The sentence was never carried out, as he died in prison in 1950. On 13 July 1949, former SS-Obersturmführer Oswald Heiduk was sentenced to life in prison in Munich. He was the head of the Criminal Police in Rava-Ruska, which took an active part in the arrests of Jews and the implementation of deportation and execution “operations”. In general, most German perpetrators of mass murder were never punished.

The issue of liability and punishment of local criminals for participating in the Holocaust in Rava-Ruska requires a separate study, as does the history of the camp for several thousand Soviet prisoners of war and the penal camp “Stalag 325” for French and Belgian prisoners of war.

Memory of the Holocaust

Rava-Ruska became a predominantly Ukrainian town in terms of its ethnic composition and now has no Jewish community at all. The Jews of Rava-Ruska were killed at different sites. However, virtually the only one that was marked was where shootings took place at the New Jewish Cemetery. The New Jewish Cemetery, near which some ghetto prisoners were killed in December 1942, was partially destroyed by the Nazi occupation authorities. Jews were forced to use tombstones to build roads. The Soviet authorities also used tombstones for economic needs. The site of the shootings remained abandoned for a long time and was often looted by people searching for valuables in the graves. There were cases when local residents took sand from here for construction needs.

In 2013, in the framework of the German-Ukrainian “Protecting Memory” project and funded by the German Federal Foreign Office, construction work commenced to protect the mass grave and erect a memorial at the New Jewish Cemetery and the site of mass shootings. The mass grave itself was surrounded by an enclosure 80 centimetres high. Next to the road is a simple pavilion along with a memorial stone with an inscription. Nearby is a stele featuring information on the history of the Jews of Rava-Ruska before and during World War II. From the tombstones that once lay in a pile and were overgrown with grass, a wall of memory was built, which stretches from the cemetery to the place of execution. The memorial complex was officially opened on 29 June 2015. From 2020 to the end of 2023, the German-Ukrainian project continued its work under the name “Connecting Memory”.

For a long time, few people in the town were interested in the history of the Holocaust in Rava-Ruska, and where there

was such interest, it was not made public. Over the past decade, local initiatives have begun to emerge that study the history and topography of the Holocaust in Rava-Ruska. Teachers and students from local schools play a significant role in this respect. This publication within the “Connecting Memory” project is also intended to promote further research, understanding and preservation of local history.

About the author

Dr Petro Dolhanov has a PhD in history and is a researcher of the history of inter-ethnic relations on the territory of western Volhyn and eastern Galicia in interwar Poland and the social history of the Holocaust on the territory of the western Volhyn region. His research interests also include studies of the politics of memory and memorialisation of the victims of Nazism in Ukraine. Petro Dolhanov is editor of the column “Podolannya mynulo” (“Overcoming the past”) on the website of the international scholarly magazine “Ukraina Moderna”, and he is also a lecturer at Rivne Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education.

The first draft of the text on the history of the Holocaust in Rava-Ruska was prepared by Mykhailo Tyaglyi and Ray Brandon. It was this version that became the basis for elaboration and deeper understanding of the topic.

About the project “Connecting Memory”

The “Connecting Memory” project was launched in 2020 with the mission of honouring and protecting sites of remembrance through the development of a network of local initiatives capable of independently and systematically reintroducing the memory of the history of the Holocaust and the Roma genocide into local commemorative culture. The project is implemented by the Foundation Memorial to the Murdered Jews of Europe (Berlin) in partnership with the NGO “Ukrainian Centre for Holocaust Studies” (Kyiv) and the NGO “Insha Osvita” (Kyiv). It is financed by the German Federal Foreign Office.

This publication is part of the “Connecting Memory” project’s series of studies on the local history of the Holocaust conducted and published in 2022–2023, during Russia’s full-scale invasion of Ukraine. In times of war, such studies are even more important than at other times, in this case because Russian aggression is directed not only against the citizens of Ukraine, but also against Ukrainian history, culture and memory. It threatens to stop or destroy the important commemorative and research activities of many Ukrainian initiatives, historians, public organizations, local and national museums and archives.

History and memory should return to communities, and not be confined to the narrow circles of historians. This publication is a contribution to the popularisation of local history, making it accessible to the local community and a wide range of interested persons. We hope that this study will later form the basis of materials for local history museums, information boards and published primary sources and contribute to the emergence of new publications.

For more on the “Connecting Memory” project, see:
<https://netzwerk-erinnerung.de/en/>

Науково-популярне видання

РАВА-РУСЬКА
Життя та загибель
єврейської громади

Автор

Петро Долганов

Наукова редакторка

д-р Світлана Бурмістр

Відповідальний редактор

Віталій Бобров

Літературна редакторка й коректорка українського тексту

Олена Пазюк

Переклад англійською

Сергій Коломієць

Літературна редакторка й коректорка англійського тексту

д-р Керолін Пірс (Dr Caroline Pearce)

Дизайн обкладинки

Софія Билим

Комп'ютерна верстка

Марина Кулікова

В оформленні обкладинки використано
матеріали з розділу «Ілюстрації»

Український центр вивчення історії Голокосту

01011, Київ, вул. Генерала Алмазова, 8, оф. 109

Тел. (044) 2859030

Email: uhcenter@holocaust.kiev.ua

